

ANDREW C. JANOS

A militarizált társadalmak emelkedése és bukása

Németország és Oroszország mint nagyhatalom, 1890–1990*

Az alábbi cikk politológus szerzője az összehasonlító történettudomány területére tesz kirándulást. Általánosságban a nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenséget vizsgálja, konkrétan pedig két nagyhatalom, Oroszország és Németország elitjeinek arra tett kísérletét, hogy kitörjenek gazdasági alacsonyabbrendűségükből, és a világ „jobban szituált” nemzeteivel szemben javítsanak pozíciójukon. Ennek kapcsán legalább három olyan általános kérdés vetődik fel, amelyek megválaszolása fontos adalékokat szolgáltathat a politikai gazdaságtan számára, és közelebb hozhatja a politológia két, egymástól mesterségesen elválasztott részterületét, a nemzetközi kapcsolatok történetét és az összehasonlító politikatudományt.

A lehetséges kérdések közül az első ontológiai természetű: a modern világgazdaság kialakulását, az azzal együtt kibontakozó egyenlőtlenségeket és a kapitalista-ipari haladás egyenlőtlenségét érinti. Ezzel a problémával számos tanulmány foglalkozik – többnyire kevés sikerrel. Egy részük a történelmi szükségszerűséggel érvel,¹ más részük az érdem és érdemtelenység gondolatán alapszik;² megint mások a jólét „Nyugat” „nem-Nyugat” közti globális eloszlását történelmi körülmények találkozásának, vagyis a véletlennek tulajdonítják.³ Fontolóra véve a magyarázat-kísérletek sokaságát és a feladat eleve reménytelen mivoltát, a jelen cikk nem kíván igazságot tenni ezek között az általános elméletek között. Ehelyett inkább csak rögzíti azt a jól ismert tényt, hogy a 15. századtól fogva Európa atlanti partvidékén technológiai forradalmak zajlottak le a közlekedés, termelés és hadviselés terén, amelyek körülbelül 1830-ra⁴ jelentős átalakulásokat idéztek elő az érintett társadalmakban, nemcsak az anyagi javak, hanem a munkamegosztás, a társadalmi tudat és a politikai intézményrendszer tekintetében is. Innovációk egész sora tette a Nyugatot „fejlettebb”, „centrummá”, és változtatta a világ többi részét „elmaradottá”, „periferiálissá” ehhez a központi régióhoz képest. Míg a Nyugat politikáját ezek a technológiai újítások irányított-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *The Rise and Fall of Militarized Societies: Germany and Russia as Great Powers, 1890–1990*. German Politics and Society, Vol. 14. (1996) No. 1. (Issue 38.) 31–64. A szerző ezúton mond köszönetet a University of California intézeteinek, a Slavic, German and European Centernek a folyamatos támogatásért. Külön köszönetét fejezi ki továbbá asszisztensének, Susan Sienának a bibliográfiai munkában és a kutatásban nyújtott segítségéért.

¹ Lásd például Utterström, Gustaf: *Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History*. *Scandinavian Economic History Review*, 3,1. (1955) 33–47.

² Az utóbbit Max Weber foglalta össze *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében, az előbbit Karl Marx A tőkében, különösen az I. kötet 26–33. fejezetében.

³ E hipotézis legismertebb megfogalmazására lásd: Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Fordította: Bittera Dóra et al. Budapest, 1983.

⁴ Lásd Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*. Budapest, 1985.

ták, a világ egyéb részein a politikát az egyenlőtlenségnek és relatív alacsonyabbrendűségnek ez az új kontextusa szabta meg.

Ehhez képest a második kérdés oksági, és azt firtatja, hogy a perifériák (a valódi, a „fél-perifériák”, illetve a bizonyos diskurzusban megjelenő „ultra-perifériák”) miért tekintették úgy a Nyugat felemelkedését, mint egyfajta ártalmas „erőtérnek” a kialakulását, amelyből bizonyos veszteségek és kockázatok árán ki kell törniük. Ebben a tekintetben a történelmi tapasztalat három válaszlehetőséget sugall. Egyrészt a kifinomult intézményrendszerrel és bőséges forrásokkal rendelkező modern nyugati állam felemelkedése olyan új feltételeket teremtett a hatékony nemzetközi kommunikáció, verseny és csere területén, amelyek aránytalanul nagy terheket rónak a perifériális országokra. Másrészt a központi régióban a fogyasztói gazdaság kialakulása olyan példát mutatott, és mutat mindmáig, amely nagyobb igényeket gerjeszt a perifériákon, mint amelyeket e területek gazdasága ki tud elégíteni, és ez a politikai instabilitás krónikus, vagy legalábbis újra és újra jelentkező okává válik. Harmadrészt pedig a modern, szekularizált világban, ahol az egyenlőtlenségeket többé nem tekintik Istentől eredő adottságnak, egy ország gazdasági rangja egyben nemzetközi státuszát és presztízsét is meghatározza, és az ottani elit számára a civilizáció jelévé válik. Ezt a gondolatot tükrözi az a hagyományos német elképzelés, amely a gazdasági termelékenység földrajzilag meghatározható csökkenő trendjét az európai kontinensen egyfajta „kulturlejtőként” (Kulturgefälle) értelmezi, azaz a kifinomultság, a civilizáltság, sőt lelki gazdagság csökkenésével hozza összefüggésbe.

A harmadik kérdés stratégiai jellegű. Arra keresi a választ, hogy miként lehetséges a perifériális társadalmaknak, illetve politikai elitjeiknek kitörni a fent jelzett gazdasági-politikai csapdahelyzetből. A fenti dilemmákkal szembesülve a politikai elitek előtt általánosságban két alternatíva áll. Ezek egyikét, melyet az utóbbi időkben a politikai gazdaságtan művelői igen részletesen kidolgoztak, a fejlesztés stratégiájaként határozhatjuk meg. E stratégia lényege az, hogy a perifériális országok igyekezzenek a fejlett országok technológiai újításait utánozni, s megteremteni azokat a társadalmi és kulturális feltételeket, amelyek működőképessé teszik ezeket az újításokat – s így csökkentsek a szakadékot az elmaradott társadalom és a modern világgazdaság centrumországai között. E stratégia fókuszában tehát a termelőeszközök állnak. Első lépésben a szegény társadalmak forrásait kell mobilizálni. Középtávon olyan gazdaságot kell megteremteni, amely versenyképes a világkereskedelemben. Hosszú távon pedig olyan jóléti társadalom kialakítása a cél, amely belső fogyasztása, valamint önkéntes megtakarítás és befektetések révén képes a gazdasági növekedést önállóan is fenntartani.⁵ Mindezeket aktuálpolitikai célokként is meg lehet valósítani; de válhatnak ezek a célkitűzések olyan történelmi projektté is, amely magát a politikai rendszert legitimálja. Ebben az esetben beszélhetünk „fejlesztő” államról. Amikor államszervező elvként a gazdaságfejlesztés lép a politikai képviselő vagy a hagyomány helyébe, akkor válik a jelenség érdekessé az összehasonlító politikatudomány számára.

A fejlesztés legjelentősebb alternatívája a társadalom militarizálása, melynek célja a hódítás, illetve – általánosabban kifejezve – egy ország külső környezetének újrarendezése. A társadalom ilyenfajta militarizálása, mint azt Herbert Spencer is kifejti a témáról írott klasszikus esszéjében,⁶ nem azt jelenti, hogy az adott társadalmat a hadsereg irányítja, hanem azt, hogy e társadalom kulturális normái, szervezete és politikai intézményei egyaránt az állam „külső orientációjához”⁷ igazodnak, amit az elit önnön politikai legitimációjaként használ fel. Az ilyen társadalomban Spencer szerint „a hadsereg a mozgósított nemzet,

⁵ Lásd elsősorban Rostow, Walt W.: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, 1960. 9–10.

⁶ Spencer, Herbert: *Militancy and Industrialism*. In: Peel, D. Y. (Ed.): *Herbert Spencer on Social Evolution*. Chicago, 1972. 149–166. (a továbbiakban: Spencer)

⁷ Spencer 149.

a nemzet pedig a tartalékos hadsereg. E társadalom természetét legjobban akkor értjük meg, ha alaposan megfigyeljük a katonai szervezet és társadalomszervezet közt fennálló párhuzamot.⁸ Akárcsak a gazdaságfejlesztés fent említett esetében, a harcias attitűd itt is egyaránt lehet taktikai döntés eredménye, vagy pedig olyan nagyszabású vállalkozás, amelynek célja a hatalom önigazolása. Bár Spencer saját fogalomrendszerében külön kategóriaként kezeli ezt a fajta társadalomszervezetet és az ipari társadalmat, egyúttal az is teljesen világos számára, hogy – különösen a modern időkben – a militarizáció és a hódítás (vagy „az elvesztett területek visszaszerzése”) lehetetlen iparosítás nélkül. De ez a fajta ipari fejlődés alapvetően különbözik attól, ami például Anglia történetében lejátszódott. Egy militarizált társadalomban „az ipari szféra egyfajta állandó hadtáp marad, amely csak azért van, hogy kielégítse a kormány és a hadsereg szükségleteit, magának pedig csupán annyit hagy, amennyi működése fenntartásához éppen elegendő. Ezért van az, hogy e szféra tevékenységét a politika szabályozza.”⁹ Ha a modernizáció fogalmát lehet egyáltalán erre a fajta rendszerre alkalmazni, akkor a fejlődés itt a katonai potenciál növekedését jelenti, nem pedig a jólét és a világgazdasági versenyképesség fokozódását.

Noha Spencer ennél tovább nem pontosítja saját koncepcióját, mi a magunk céljai szempontjából hasznosnak véljük, hogy megkülönböztessük a militarizált társadalmak fajtáit, különös tekintettel a modern világ rendszerére, amelyben a piacok, a világgazdaság vezető hatalmainak valamiféle koalíciója által ellenőrizve, végső esetben elosztási csatornákként működnek. Ebben a környezetben a militarizmus, illetve a katonai fenyegetés szolgálhatja azt a célt, hogy egy adott állam riválisaival szemben javítson relatív pozícióján. De megkérdőjelezheti magát a világgazdasági rendszert is, amivel szükségszerűen idéz elő globális méretű konfliktusokat. Ebben az esetben beszélhetünk a világgrenddel szemben álló hatalmokról.¹⁰

A jelen cikkben a fenti kategorizációt alkalmazzuk két nagyhatalom, Németország és Oroszország modern kori történelmére (1917 és 1991 között értelemszerűen a Szovjetunióról lesz szó). A két államot a világgrenddel szemben álló hatalmakként határozzuk meg, amivel több célt kívánunk elérni. Elsőként a spenceri dichotómiának és variációinak gyakorlati érvényességét kívánjuk megvizsgálni. Ezáltal egyfelől megkísérlünk egy tipológiát felállítani, másfelől pedig támpontot igyekszünk nyújtani további társadalomtudományi kutatások számára. Régi keletű meggyőződésünk ugyanis, hogy a „militarizáció” fogalmát – Spencertől eltekintve – az angolszász világ politikai szociológusai és közgazdászai méltatlanul elhanyagolják. Ezáltal a német és orosz-szovjet múltat kizárólag a fejlesztési modell keretei között értelmezik. A történészek is nemegyszer esnek ugyanebbe a csapdába; gyakran írják le például Oroszország és a Szovjetunió történetét nagyszabású modernizációs kísérletek sorozataként,¹¹ míg Németország történetét a modernizáció folyamatában bekövetkezett torzulások történeteként (*Sonderwege*), vagy pedig a modernizációval szemben ellenséges kormányok és politikai mozgalmak azt feltartóztatni kívánó kísérleteinek sorozataként állítják be.¹² Az utóbbi megközelítés gyakori alternatívája a kulturális össze-

⁸ Spencer 150.

⁹ Spencer 154.

¹⁰ Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel: *Anti-Systemic Movements*. New York, 1989.

¹¹ van Laue, Theodore: *Why Lenin? Why Stalin?* New York, 1964.; Kautsky, John H.: *The Political Consequences of Modernization*. New York, 1972. Különösen 170–189.; Black, Cyril: *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York, 1966.; valamint Black, Cyril et al.: *The Modernization of Japan and Russia*. New York, 1975.

¹² Mohler, Armin: *Die konservative Revolution in Deutschland*. Stuttgart, 1950.; Klemperer, Klemens von: *Germany's New Conservatism*. Princeton, 1962.; Schwieterskott, H. J.: *Moeller van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus*. Göttingen, 1962.

omlás paradigmája, amelyben a szereplők célok és eszközök racionális mérlegelése nélkül cselekszenek.¹³

Ha a jelen tanulmány potenciális olvasóinak első két csoportját történészek és politológusok alkotják, akkor a harmadik célcsoportnak a széles olvasóközönséget tekinthetjük, mely olthatatlan kíváncsisággal viseltetik nemcsak a jelen és a múlt, hanem a jövő iránt is. Ezt a kíváncsiságot kielégítendő, a történészeknek és a politológusoknak össze kell fogniuk annak érdekében, hogy a múltból analógiákat szűrjenek le, s ezáltal megvilágítsák azt, hogy a jelen milyen további lehetőségeket rejt magában. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy ez a vállalkozás intellektuális értelemben kockázatos, és eredményei legjobb esetben is korlátozottak. De talán mégsem haszontalan ilyesmire vállalkozni a demokratizálódás és fejlődés esélyeivel kapcsolatos jelenlegi nézetek fényében; ezek egy része ugyanis nem veszi figyelembe sem a nagyhatalmi lét dinamikáját, sem pedig a Kelet és Nyugat közötti jelenlegi stratégiai egyensúly lehetséges megváltozását.

Németország mint felforgató hatalom: Poroszországtól a Harmadik Birodalomig

A porosz modell a német egység létrejöttéig

Az 1990-es évekből visszatekintve kissé visszásnak tűnhet egy gazdaságilag elmaradott Németországról értekezni. Tény, hogy Európa németlakta fejedelemségei már a 18. és 19. században is inkább fél-periférikus, mint periférikus jellegűnek minősíthetők. Ezek a tartományok is haszonélvezői voltak az Északnyugat-Európában lezajlott mezőgazdasági forradalom vívmányai fokozatos elterjedésének, és a koraiújkor nagy részében „közvetítő szerepet játszottak Kelet és Nyugat között”,¹⁴ amit világosan mutatnak az olyan paraméterek, mint például a hektáronkénti terméshozam vagy az egy főre jutó termelékenység. Más szóval a kapitalista mezőgazdaság és kereskedelem előbb fejlődött ki, mint hogy az angol ipari forradalom fogyasztói kultúrájának mintaadó hatása lefékezte volna a beruházásokat a kontinens egyéb területein. Ennek következtében a német tartományok a 18. század elejétől kezdve jobb helyzetben voltak, mint Lengyelország, Délkelet-Európa vagy Oroszország; nagyjából ugyanolyan jó helyzetben, mint Franciaország; viszont az északnyugati német területektől eltérően rosszabb helyzetben, mint Németalföld vagy Anglia.

Noha ezek a különbségek az utólagos megítélés szempontjából marginális jelentőségűnek tűnhetnek, Németországban sokakat foglalkoztatott a kérdés, legfőképp a Napóleon által elrendelt kontinentális zárlat feloldása (1815) utáni brit kereskedelmi offenzíva idején. Még ez idő előtt, 1800-ban írta Johann Gottlieb Fichte nagyhatású, bár angolra le nem fordított és ezért angol nyelvterületen jórészt ismeretlen esszéjét a „zárt kereskedőállamról”.¹⁵ Ebben Fichte amellett érvelt, hogy az olyan gazdaságilag elmaradott országok, mint a német fejedelemségek, csak úgy törhetnek ki az alulfejlettség nyomorúságos állapotából, ha átmenetileg elzárják magukat a világpiactól. Erős állami szerveket kell létrehozniuk, amelyek megvédik őket a piac ingadozásaitól, és amelyek aktív szerepet játszanak a befektetések ösztönzésében és a befektetett pénzek elhelyezésében, miközben monopolizálják a külkereskedelmet. Ezekkel a megkötésekkel Fichte terve több későbbi radikális fejlesztési

¹³ Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Fordította: Braun Róbert et al. Budapest, 1992.

¹⁴ Borchardt, Knut: The Industrial Revolution in Germany, 1700–1914. In: Cipolla, Carlo (Ed.): Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. London, 1972. 84. (a továbbiakban: Borchardt)

¹⁵ Der geschlossene Handelsstaat. In: Ausgewählte Werke. Vol. 3. Darmstadt, 1964. 417–544.

és felzárkóztatási modellt megelőlegez, többek között Apter „mobilizációs rendszerét”¹⁶ és Gerschenkron „fejlesztő államát”.¹⁷ Csakhogy saját korában ez a modell túl radikálisnak bizonyult a nyugati német vidékek számára, ugyanakkor, mint látni fogjuk, nem volt elég radikális az Elba és a Memel közt fekvő keleti porosz területek esetében. Így Fichte tanulmányáról kortársai sem vettek tudomást. Amikor a frankfurti parlament német reformerei lépéseket tettek a fennhatóságuk alatt álló területek gazdaságának fejlesztésére, Friedrich List újabb és reformszelleműbb írásaira támaszkodtak; List 1841-ben mindössze annyit javasolt, hogy az állam védővámok bevezetésével óvja a nemzetgazdaságot a kedvezőtlen világgpiaci hatásoktól.¹⁸ A gazdaságfejlesztés, noha fontos politikai szempont volt, nem vált olyan prioritássá, mint például másfél évszázaddal később Latin-Amerika országaiban vagy a Csendes-óceán partvidékén.

Míg a nyugati német területeken virágkorát élte a fejlesztés gondolata, Poroszország keleti tartományai kialakították a maguk saját államszervezési modelljét, amelynek célja több volt, mint a kereskedelem és a gazdaság fejlesztése. Ez a modell nem a gazdasági, hanem a politikai versenyképességet állította középpontba. A hangsúly nem a profitszerzésen és a termelő vállalkozáson volt, hanem a háborúra való felkészültségen (*Rüstung*); azaz az ország javát hódítás, nem pedig kereskedelem útján látták biztosíthatónak.¹⁹ A kaszárnya-állam nyelvezetének kifejezéseivel élve, a cél „a hatalomnak és gazdagságnak külső terjeszkedés révén való megszerzése” (*Herrschaft und Reichthum aussenpolitisch durch Expansion auszustreben*)²⁰ volt. A hangsúly itt egyrészt a külső orientációra, másrészt a politikára helyeződik. A hódító állam természetesen nem lehetett meg gazdaság nélkül. A klasszikus 18. századi és 19. század eleji porosz modell a gazdasági termelés fokozása érdekében felmentette a kereskedőket, kézműveseket és a parasztgazdákat elsőszülött fiait a katonai szolgálat alól.²¹ De ezeket a felmentéseket magának a *Rüstung*nak a logikája diktálta; ahogy azt Spencer később megfogalmazta: az állam mindenekfelett a hadsereg érdekeit, nem pedig polgárai jólétét vette figyelembe. A korban elterjedt bölcsesség szerint Poroszország nem olyan állam volt, amely eltartott egy hadsereget, hanem olyan hadsereg, mely államot teremtett magának.²²

A porosz modell nem statikus volt, hanem dinamikus. A hadikiadások finanszírozása érdekében az állam képes volt időlegesen igen sok forrást mozgósítani. A katonai kiadások időnként az állami költségvetés 70–80%-át is kitehették,²³ ami a királyság nemzeti össztermékének 20–25%-ával volt egyenlő. A költsékezésnek ez a – más szférákban természetesen takarékossgal kombinált – volumene nyilván nem volt a végtelenségig fenntartható. E kiadások eredményét, a *Rüstung*ot tehát úgy kellett ésszerűen hasznosítani, hogy a külső hódítás megfelelő hasznot hozzon. Ha egyszer a hódító hadjárat sikeresen zárult, ismét

¹⁶ Apter, David A.: System, Process and the Politics of Development. In: Hoselitz, Bert – Moore, Wilbert (Eds.): Industrialization and Society. The Hague, 1963. 153–159.

¹⁷ Gerschenkron, Alexander: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, 1962. 5–31. (magyarul: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Fordította: Halmos Károly et al. Budapest, 1984.) (a továbbiakban: Gerschenkron)

¹⁸ List, Friedrich: A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Fordította: Horn József. Budapest, 1940.

¹⁹ Cammerer, Hermann von: Die Testamente der Kurfürsten Brandenburg und die beiden Koenigen Preussen. München – Leipzig, 1915. Különösen 415. (a továbbiakban: Cammerer)

²⁰ Czempiel, Ernst-Otto: Der Primat der auswärtigen Politik. Kritische Würdigung einer Staatsmaxime. Politische Vierteljahresschrift, 4. (September 1963.) 3. 273. (a továbbiakban: Czempiel)

²¹ Cammerer 415.

²² Willens, Emilio: The Way of Life and Death: Three Centuries of Prussian-German Militarism. Nashville, Tennessee, 1986. Különösen 177–179.

²³ Borchardt 84.

vissza lehetett fogni a katonai kiadásokat; ezekben a szünetekben a tekintély, a férfiaság és a hősiesség kultuszának ápolása különösen fontos volt a társadalom készenléti állapotának fenntartása szempontjából. De amit igazán fontos észben tartani, az az, hogy ez a porosz modell különösen jól példázza, miként javíthat nemzetközi státuszán egy elmaradott állam. Brandenburg és a Német Lovagrend balti területeinek korai meghódítása és konszolidációja után a porosz királyok nyugatnak fordultak, hogy egyre gazdagabb fejedelemségeket hódítsanak meg – a Rajna-vidéktől Hannoverig –, ezek gazdasága ugyanis növelte Poroszország bevételeit, és így csökkenthető volt az állam-mag lakosságára nehezedő gazdasági nyomás. Ez a *Drang nach Westen* átmenetileg Napóleon ellenállásába ütközött. De a bécsi kongresszust követően a *Drang* újra legitimitást nyert azáltal, hogy összefonódott a nacionalizmus eszméjével. Ebből az amalgámból született meg a Német Birodalom, a nemzetállam német verziója.

A „fejlesztő” állam német elméletét *ex ante* teremtette meg Fichte és List, a Józán És Államának gondolatát egy adag klasszikus francia merkantilizmussal ötvözve. Ennek az elméletnek a célja az volt, hogy az állam szerepének beiktatásával korrigálja Adam Smith liberalizmusát, és megkérdőjelezze David Ricardo komparatív előny-elméletét. A militarizált állam elméletét viszont utólag rögzítették, vagy legalábbis akkor, amikor a folyamat már zajlott. Ez a teória, amely idővel elhomályosította a radikális fejlesztés elméletét, és helyette a német politika irányítójává vált, kimondta a „külpolitika elsőbbségének” elvét (*Primat der auswärtigen Politik*). Bár az elnevezést Wilhelm Diltheynek tulajdonítják,²⁴ magának a koncepciónak az eredete Leopold von Ranke 1836-os esszéiig nyúlik vissza,²⁵ amelyeket számos filozófus, történész, társadalomtudós – például Hans Delbrück,²⁶ Friedrich von Treitschke,²⁷ Hermann Oncken,²⁸ Otto Hintze,²⁹ Max Lenz,³⁰ Friedrich Meinecke,³¹ és mások – írásai követték. Ezek közül néhányan – mint például Ranke, Dilthey és Hintze – lényegében empiricisták voltak, akik az állami irányítás egy bizonyos típusát kívánták elemezni. Mások, például Treitschke és Lenz, az aktuálpolitika gátlástalan propagátorai voltak. Azonban mindannyian ugyanazokból az ismeretelméleti premisszákból indultak ki, ami indokoltá teszi, hogy egy lapon említsük őket. Először is mindannyian hitték abban, hogy a modern államban a hatalom gyakorlásának természete és mértéke nagymértékben függ a külső környezettől, és ez határozza meg a hazai társadalmi-gazdasági feltételek, például az ipari fejlettség igazi jelentőségét. Másodszor pedig mindannyian felismerték, hogy az állam nemzetközi befolyásának növelése a gazdasági modernizáció lehetséges alternatívája. Konkrét céljuktól függetlenül a fenti szerzők mindannyian úgy látták, hogy kereskedőnemzetnek lenni bizonyos hátrányokkal jár. Míg a szuverenitás lényege a más szereplőktől való függetlenség, a világkereskedelem lényege a kereskedelmi partnerek közötti kölcsönös függőség, ami óhatatlanul a résztvevő országok szuverenitásának csorbulásával jár.

²⁴ Dilthey, Wilhelm: Friedrich der Große und die Deutsche Aufklärung. In: Dilthey, Wilhelm: Gesammelte Schriften. Göttingen, 1959. Idézi Czempiel 266.

²⁵ Ranke, Leopold von: Die großen Mächte/Politisches Gespräch. Göttingen, 1963.

²⁶ Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Berlin, 1962–66.

²⁷ Treitschke, Friedrich von: Historisch-politische Aufsätze. Vols. 1–2. Leipzig, 1886.

²⁸ Utal rá Martin, Bernd: Weltmacht oder Niedergang? Darmstadt, 1989. 15. (a továbbiakban: Martin)

²⁹ Hintze, Otto: Imperialismus und Weltpolitik. In: Historische und politische Aufsätze. Berlin, 1908. Vol. 4. 144–159.; Staat und Verfassung: Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte. Leipzig, 1941.

³⁰ Lenz, Max: Wille, Macht und Schicksal. München, 1922.

³¹ Meinecke, Friedrich: Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte. München, 1957. Utal rá Czempiel 278.

Mindezek folyományaként a *Primat* elvének fő hirdetői úgy látták, hogy az újkor nagy forradalmi nem a nemzetközi emancipációért folytatott küzdelmek, hanem olyan harcok, amelyek célja az állam nemzetközi lehetőségeinek maximalizálása. Ebben az értelemben az imént felsorolt szerzők Skocpol,³² Anderson³³ és más mai strukturalisták előfutárai. E művek közös vezérfonala a funkcionálisizmus – nem az angol, hanem a német tradíció szellemében. Mind az angol, mind a német hagyomány túllép az osztálykategóriák elemzésén, és a társadalmakat szerves egészként kezeli. A német hagyományban azonban a társadalom integrációja nem úgy jelenik meg, mint kölcsönös, mechanikus függőségek rendszere, hanem mint egy olyan alapvető cél vagy szervezési elv, amely a közhatalom szerkezetének, mértékének és gyakorlásának logikáját biztosítja. Ebből a logikából adódik az, hogy a külső terjeszkedés, valamint a társadalom és kultúra belső militarizálása összeegyeztethetetlené válik a demokrácia és a képviseleti kormányzás elveivel – bár a jogállamiság eszméjével nem feltétlenül.

Nem árt azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az 1870-es győzelem után kialakult Német Császárság nem ezeken az elveken alapult, és nem követte mechanikusan a porosz történelem hagyományait. A francia-porosz háború után a német állam befelé koncentrált. A Franciaországtól kapott hatalmas jóvátételt arra használták, hogy lerakják egy olyan modern ipari gazdaság alapjait, amely egyre nagyobb arányokban vett részt az európai és világkereskedelemben.³⁴ Igaz, hogy Bismarck alatt a német államnak nem sikerült koherens legitimációs elvet kifejlesztenie: félig az Isten kegyelméből való uralkodás, félig pedig a parlamentarizmus gondolatán nyugodott, s ezáltal megpróbált két ellentétes alapelv között lavírozni. Ez készítette, vagy talán inkább kényszerítette II. Vilmost arra, hogy a külső terjeszkedés célkitűzéséhez térjen vissza, és ebben találja meg a hiányzó koherens politikai formulát. Azonban Bismarck mindent megtett azért, szóban és tettben egyaránt, hogy „a nemzetközi közösséget biztosítsa: a Német Császárság »jöllakott«, és nincs igénye további területek szerzésére.”³⁵ És Bismarck nem egyszerűen csak halkabbra vette a terjeszkedés retorikájának alaphangját,³⁶ hanem azzal is hitelessé tette a belpolitika elsőbbségét hirdető új irányvonalat, hogy határozottan ellenezte a nagynémet követeléseket. A birodalom belüli protestáns hegemonia kialakításával elejét vette azoknak a nacionalista törekvéseknek, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia német lakosságának a birodalomba való integrálását célozták.

Történelmi tény, hogy ennek a bismarcki politikának megvoltak a maga kritikussai, akik Bismarck koncepcióját poroszosan provinciálisnak minősítették. Az is történelmi tény, hogy ezek a kritikusok azután is hallatták szavukat, hogy II. Vilmos 1890-es puccsa után „a külpolitika elsőbbsége” újra felbukkant nemcsak politikai jelszökeként, hanem a császárság legitimáló elveként is. Bismarck még regionális nagyhatalomként (*regionale Großmacht*) határozta meg Németországot; a császárság alatt azonban a definíció világhatalomra (*Weltmacht*, sőt később *Allerweltmacht*) változott. Ezzel párhuzamosan a császár szerepe is más lett, s a nemzet megtestesítőjéből egy magasabb, történelmileg elrendelt cél megtestesítőjévé vált. Elvileg a Vilmos-kori Németország még mindig önkorlátozó jogállam volt, de a gyakorlatban ezt az elvet egyre kevésbé vették figyelembe – nyíltan meg is sértették azon a napon, amikor 1914-ben Németország a nemzetközi törvények és a fennálló szerződéses garanciák ellenére megtámadta Belgiumot. A belga apácák megerősökölése lehetett jól ki-

³² Skocpol, Theda: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Massachusetts, 1979.

³³ Anderson, Perry: *Az abszolútista állam*. Fordította: Várady Géza. Budapest, 1989.

³⁴ Bairoch, Paul: *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*. Paris, 1976. 220., 240–241.

³⁵ Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood and France and Germany*. Cambridge, Massachusetts, 129.

³⁶ Martin 2.

tervelt angol propagandafogás, amellyel fel lehetett rázni az angliai közvéleményt, s az embereket háborúra lehetett mozgósítani; de Belgium lerohanása politikai valóság volt, és az első lépés a jogállamtól a két világháború között létrejövő totalitárius hatalmi állam felé vezető úton.

Természetesen egyszerűbb leírni a Vilmos-kori államot, mint megmagyarázni felemelkedését, hisz ez utóbbi az újkori történelem egyik rejtélye. Ebben az esetben nem egy éhes, hanem egy jóllakott állammal van dolgunk, amely szemlátomást egyre többet akart megkaparintani. Az ehhez fűzött egyszerű magyarázatok nem elégségesek. A gazdasági fejlődés lendületéből következően a polgárság súlyának korlátoznie kellett volna az állam szerepét. A „német tradícióval” kapcsolatos egyszerű magyarázatoknak ellene szól az, hogy Németország kettős kultúrájú ország volt, polgári tradíciókkal nyugaton, katonai tradíciókkal keleten. Hannover, Württemberg, Pfalz és a Hanza-városok a polgári társadalomnak ugyanazokat a hagyományait hordozták, mint Anglia, s e polgári hagyományok valószínűleg erősebbek voltak, mint Olaszországban vagy Franciaországban. De Németország polgári társadalma – csakúgy, mint Franciaországé vagy Olaszországé – oly módon volt megosztott, ahogy Angliáé vagy az Egyesült Államoké soha: választóvonalak húzódtak a kis, pre-indusztriális családi vállalkozások és a banktőke által támogatott nagyvállalatok között, az árutermelők és a fináncsőke kezelői között, valamint a kapitalista mezőgazdaság és a félkapitalista mezőgazdasági vállalkozók között. Ez a megosztott polgárság ezen felül olyan kényszerhatásoknak volt kitéve, amilyenek az angolszász világban nem léteztek.

Két olyan tényt kell itt hangsúlyozni, amelyek fényt vetnek a „fejlettség relatív voltára”. Egyfelől míg Németország ipari termelésének volumene és értéke 1900 és 1910 között már nagyobb volt, mint Angliáé, az országban az egy főre jutó jövedelem jóval kevesebb volt, mint Angliában, és még kevesebb, mint az Egyesült Államokban. 1913-ban Németország Európa bruttó nemzeti össztermékének (GNP) 19,2%-át adta, míg Nagy-Britannia a 17,2%-át.³⁷ Az Egyesült Államokban az egy főre jutó jövedelem (1925–34 közötti dollárértékben számolva és hozzáigazítva az amerikai vásárlóerő paritásához) 1161 dollárra jön ki, Nagy-Britanniában 965 dollárra, míg Németországban 652 dollárra – ami a brit érték 74,5%-a és az amerikai érték 56,1%-a.³⁸ A gazdasági prosperitás 1900 és 1913 közötti éveiben az arányok csak igen kevéssé változtak. Az egy főre jutó német jövedelem az amerikaihoz képest valamelyest emelkedett (59,1%), de a brit értékhez képest némileg csökkent (72,4%).³⁹

Ezek a szám adatok súlyos társadalmi és politikai jelentőséggel bírnak. Egyfelől Németország gazdaságilag erősebbé vált, mint Nagy-Britannia, de a németek a vonatkoztatási pontként szolgáló társadalmaknál relatív értelemben szegényebbek maradtak, ami egyébként nem kerülte el sem a német uralkodók, sem alattvalóik figyelmét. Ezen relatív elmaradottság következtében a polgárság elvesztette önbizalmát a nemzetközi konkurenciával szemben. Azt is eredményezte továbbá, hogy az alsóbb osztályok körében a nemzetközi „mintaadó hatás” következtében tudatosult a relatív szegénység (depriváció) érzése, ami a harcosszocialista mozgalomban nyilvánult meg. A piacon jelenlévő erős nemzetközi konkurencia és a városi munkásosztály kiszajátással fenyegető mozgalmai közé beszorított és már eleve megosztott német polgárság az államtól és a politikai elitől remélt védelmet. A politikai elit tisztában volt a német állam erejével és a német társadalom megosztottságával. Osztálytradícióiból és múltbeli sikereiből adódóan a politikai elit úgy vélt segíteni a burzsoázián, hogy megfékezi a szocializmust otthon és a gazdasági konkurenciát kül-

³⁷ Bairoch, Paul: Europe's Gross National Product, 1800–1975. *Journal of European Economic History*, 5. (Fall 1976.) 2. 289. (a továbbiakban: Bairoch 1976.)

³⁸ Clark, Colin: *The Conditions of Economic Progress*. London, 1940. (a továbbiakban: Clark) Lásd a táblázatot a 148. oldalon.

³⁹ Clark 148.

földön. Az a tény, hogy a császárságnak az Istentől eredő jog utáni korszakban újfajta legitimitációra volt szüksége, a közéletet a „külpolitika elsőbbségének” elve felé terelte. Így tehát van némi logika abban, hogy a „jóllakottság” állapota lassan az új imperializmusnak adta át a helyét. De a folyamat legfontosabb eleme mégis a német nagyhatalmi helyzet. Ha Németország Dánia vagy Svédország lett volna (két olyan állam, amelynek 18. század előtti történelmében a kifelé orientálódó abszolutizmusnak történetesen voltak hagyományai), akkor a kisállamiság logikája arra készítette volna, hogy energiáit a gazdasági versenyképesség maximalizálására, később pedig – a belpolitikai stabilitás érdekében – a társadalmi újraelosztásra fordítsa.

Weimar és az azt követő korszakok

Az 1890 előtti időszakhoz képest a weimari köztársaság korszakát vizsgálva kevesebb elméleti problémával szembesül az elemző. A 19. század utolsó évtizedében a német társadalom katonai erejére tette fel a sorsát. Azt mondhatnánk, hogy a császár gondosan kiszámolta a nyereségeket és ráfordításokat, és minisztereivel együtt arra a következtetésre jutott, hogy minden, a hadseregbe és a flottába fektetett márka több hasznot hoz majd, mint az, amelyet a textil-, gyógyszer- és vegyiparba investálnak. Azonban a piac sok más döntéshozójához hasonlóan ő is rajtavesztett, függetlenül attól, hogy mennyire racionálisan kalkulálta ki a költségeket, a kockázatokat és a nyereséget. Am Németország mégsem került totálisan és helyrehozhatatlanul vesztes helyzetbe – később ugyanazzal a politikai stratégiával igyekezett kárpótolni magát a veszteségekért.

Erre a döntésre viszonylag egyszerű a magyarázat. A háború elvesztése a gazdasági versenyképesség visszaesésével járt: az 1914 előttinél sokkal nagyobb szakadék keletkezett a német, illetve az angol és amerikai gazdaság között. 1925-ben például Németország egy főre jutó nemzeti összterméke (GNP) az amerikaiainak pusztán 39,5%-a volt (ami körülbelül megfelel az egy főre jutó szovjet és amerikai GNP 1980-as évekbeli arányának), a britnek pedig 53,8%-a⁴⁰ (bár hozzá kell tenni, hogy a német GNP összértéke sohasem ment Nagy-Britanniáé alá, kivéve az 1945–1946-os éveket).⁴¹ Az arányok az 1930-as években némileg javultak,⁴² de a német ipari munkabérek, foglalkoztatottsági mutatók és a munkaidő mind messze elmaradtak az angolszász országokétól.⁴³ Ami a tágabb nemzetközi kontextust illeti, a békeszerződés retorikája (és bizonyos mértékben realitásai is) a világpiacon keményebb feltételeket teremtettek, és az egész világon elterjedtek a védővámok. A polgárságot romba döntötte a hadikötvényekbe fektetett megtakarítások elvesztése és az infláció; a munkásosztály pedig azzal adott hangot türelmetlenségének, hogy nemcsak a szocialistákat támogatta, hanem a Kommunista Párt radikális, államosító programját is. Németország politikai vezetőrétege siratta elvesztett befolyását, és nemcsak a győztes országok fejlett gazdaságának versenytől félt, hanem attól is, hogy a nemzetállam elvész az addigra nemzetközivé vált radikális szocializmus mozgalmának sodrában. És miközben a régi elit húzódozott a politikai szerepvállalástól, és csak az időt húzta az államapparátusban vagy a birodalmi hadseregben, addig a jobboldalon felnőtt egy új, radikális politikai vezetőréteg, amely nyílt megvetéssel viseltetett a régi elit maradék erkölcsi és jogi aggályaival szemben.

A nemzetiszocialista kísérlet tehát egyaránt értelmezhető a folytonosság és a változás szemszögéből. Az a gondolat, hogy a nemzet javát leginkább a hódítás és a társadalom mi-

⁴⁰ Clark 148.

⁴¹ Bairoch 1976. 295.

⁴² Az Egyesült Államok: Nagy-Britannia: Németország arány az egy főre jutó ipari össztermék tekintetében az 1925 és 1934 közti időszakban 100:77:47. Lásd Clark 47.

⁴³ Clark 47.

litarizálása szolgálja, nem volt új. Ezt Hitler maga is elismeri a *Mein Kampf*-ban, amikor azért magasztalja a porosz államot, mert „egy különleges állameszmét” ápolt, a német hadsereget pedig azért, mert fenntartotta „a nemzet harcias szellemét”.⁴⁴ Ami új volt, az a *Primat* koncepciójának kétféle értelemben vett radikalizálása. Nemcsak arról van szó, hogy a nemzetiszocializmus a világhatalmat (*Weltmacht*) a világrend (*Weltordnung*) szintjére emelte,⁴⁵ hanem hogy ezt egy olyan tökéletes hierarchia látomásával kapcsolta össze, amelyben a biológiailag erősek uralkodnak, a gyengék pedig engedelmessé válnak. Ez a khiliaszmus⁴⁶ töltötte meg a Harmadik Birodalom politikáját egy olyan eszkatológiai dráma elemeivel, amelyben a vezetők úgy érezték, nem terheli őket semmilyen morális felelősség, és mind a maguk népétől, mind más népektől szabadon követelhetnek óriási áldozatokat. Valóban, ebben a drámában maga a nemzet is eszközzé vált az elit kezében. Míg Bismarck és II. Vilmos a nemzet megmaradását végső célnak és egyben végső korlátnak tekintette, Hitler megvetően sürgette a nemzet pusztulását akkor, amikor az szerinte kudarcot vallott és nem teljesítette az új világ létrehozására irányuló küldetését.

Hitler, talán inkább intuíciónál vezetett, mint racionális számítás alapján, a militarizáció stratégiáját és a porosz geopolitikai modellt követte. Mintha kézikönyvekből tanulta volna, úgy mobilizálta az ország forrásait, s használta azután újonnan nyert katonai hatalmát arra, hogy új országokat és területeket kebelezzen be, ami által új forrásokhoz jutott, s így enyhíthetett a hazai gazdaságra nehezedő nyomáson. Ezért vonult a Rajnavidékről Ausztriába, majd Csehszlovákiába, és e folyamat során olyan újabb és újabb hadtesteket tudott felfegyverezni, amelyeket a geopolitikai játszma következő fordulójában felhasználhatott.⁴⁷ Eközben Hitler mindvégig racionális tervező maradt, bár az emberi „ráfordítások” tekintetében radikális módon gondolkodott, és hajlandó volt szokatlanul nagy kockázatokat vállalni. Tisztában volt a hadviselés gazdaságtanával; szemmel tartotta a potenciális ellenfelek nemzetgazdaságát, és tudatában volt a saját maga által diktált fegyverkezési verseny korlátainak. Feljegyezték, amint 1938. augusztus 22-én, Csehszlovákia sikeres lerohanásának előestéjén ezt mondta tábornokainak: „Nincs vesztenivalónk, csakis nyerhetünk. Gazdasági helyzetünk olyan, hogy már csak néhány évig tarthatunk ki. Göring is megmondhatja. Nincs más hátra, mint cselekedni”.⁴⁸ Egy évvel később Göring megerősítette Führere helyzetértékelését: „1939 nyarán a fenyegető válság mind társadalmi, mind gazdasági értelemben olyan fokúvá vált, hogy nincs más kiút, mint egy rablőháború. Csak ez mentheti meg a rezsimit az összeomlástól.”⁴⁹ E szavak a hódítás logikájának legtisztább, legnyersebb megfogalmazásai. Egyúttal egy olyan racionális döntéshozó szavai is, aki a nemzet túlélésének és a vereség következtében beköszöntő katasztrófának igen kevés jelentőséget tulajdonít. Ezután következett a lengyel invázió, és a többi, ahogy mondani szokás, történelem.

Hitlernek az új világrend felépítésére tett kísérlete kudarcra végződött. A szövetségesek, akik levonták az első világháború tanulságait, ezúttal a feltétel nélküli megadásért és

⁴⁴ Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. Transl. Ralph Manheim. 13th ed. Boston, 1971. 647. (a továbbiakban: Hitler)

⁴⁵ Megjegyzendő, hogy Hitler azért is élesen bírálta a birodalmat, mert az világhatalmi illúziókba ringatta magát; „az 1914-es határok helyreállításának” követelését „politikai abszurditásnak” minősítette. Ezek a határok szerinte nem voltak „sem teljesek, sem pedig katonai értelemben ésszerűek”. „Időleges határok voltak egy olyan politikai küzdelemben, amely semmi esetre sem zárult le”. Lásd Hitler 643. és 649.

⁴⁶ Eredetileg a vallástörténetben használt terminus. Arra a középkori hitre utal, mely szerint a világvége előtt eljön Krisztus ezeréves földi uralma, ami az emberiséget megszabadítja a szegénységtől és a szenvedéstől. (A fordító jegyzete.)

⁴⁷ Martin 215.

⁴⁸ Akten der deutschen auswärtigen Politik. Vol. 7. (1950) Item no. 192.

⁴⁹ Martin 214.

a totális győzelemért harcoltak. Először az volt a terv, hogy Németországot afféle modern kori Karthágóként földig rombolják, és földjét sóval hintik be. De akár azért, mert tanultak a múlt hibáiból, akár pedig azért, mert egy új nemzetközi versenyző ellen kellett felsorakozniuk, a győztesek mégis inkább egy megegyezéssel típusú béke mellett döntöttek. Noha Németország többé nem válhatott a nemzetközi politika meghatározó szereplőjévé, arra bátorították, hogy mint kereskedőnemzet hozza ki magából a maximumot, s érjen el egy olyan jóléti szintet, amelyet azelőtt sohasem volt képes elérni. A történelem ironiája, hogy a vereség feltételei között Németország megszerezte azt, aminek közelébe hatalma csúcspontján sem ért el. Ennek a látszólagos paradoxonnak a magyarázata az, hogy a vereséget követően Németország azzá lett, ami Dánia, Svédország vagy Hollandia volt az elmúlt két évszázadban: olyan nemzet, amely relatív méreténél, földrajzi helyzeténél és körülményeinél fogva nem tehetett mást, mint hogy energiáit a fejlettségnek szentelje.

Oroszországtól Oroszorszáig – a Szovjetunió keresztül

Orosz dilemmák

A modern Németország megértésének kiindulópontja, mint azt fentebb kifejtettük, az angol ipari forradalom, és különösen a kontinens északnyugati részén 1780 és 1830 között létrejött fogyasztói társadalmak. Ugyanez érvényes Oroszországra is. Csakhogy míg Németország a tizenkilencedik századi világgazdasághoz képest fél-perifériális helyzetű volt, addig Oroszország az európai és a globális gazdaságnak egyaránt a tényleges perifériáján helyezkedett el. A Nyugat mezőgazdasági és kereskedelmi forradalmainak még a csírái sem jutottak el Oroszországba azelőtt, hogy az angliai és északnyugat-európai fogyasztói forradalom mintaadó hatása elkezdett volna bénítólag hatni. 1830-ban és még 1860-ban is az orosz mezőgazdaság olyan terméshozamokat produkált, mint a nyugati országok gazdasága a tizenhatodik században.⁵⁰ Viszont a luxus fogyasztói kultúra viselkedésmintái ellenállhatatlanul végigsöpörtek a kontinensen, s arra készítették az orosz nemességet, hogy nyugati mértékben költsék – a tőkebefektetés rovására. A krími háború után a cári és az állami bürokrácia igyekezett reformokkal orvosolni a helyzetet, de közben sohasem cserélték fel az Isten kegyelméből való uralkodás eszméjét a „fejlesztő állam” legitimációjával, a Meidzsi kori Japánhoz hasonló „modernizáló autokrácia” gondolatával. Hosszabb távon a gazdaságfejlesztés politikája szembekerült az elmaradott társadalmak irányító állam szokásos paradoxonával. Az állam, amely a nemzetközi küzdőtéren politikailag jó esélyekkel akart versenyezni, több forrást emésztett fel, mint amennyit enyhén intervencionista politikájával elő tudott teremteni. Trockij, a rendszer éles szemű, megrögzött kritikusa jól érzékelte ezt a paradoxont,⁵¹ bár talán alábecsülte a probléma komolyságát, mivel a hivatalnokok által begyűjtött összegeknek csak egy része jutott el az államkasszába.⁵² A gazdaság, mint azt Gerschenkron kimutatja,⁵³ néha produkált ugyan látványos növekedési hullámokat, de 1900-ban Oroszországban az egy főre jutó jövedelem (amerikai áron számolva) még mindig csupán 306 dollár volt, azaz az amerikaiaké 26,3, az angoloké pedig

⁵⁰ Milward, Alan S. – Saul, S. B.: *The Development of Economies of Continental Europe 1850–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1977. 344.

⁵¹ Trotsky, Leon: *Permanent Revolution and Results and Prospects*. New York, 1969. 39–40. (a továbbiakban: Trotsky 1969.)

⁵² 1900-ban az orosz állam fejenként 6,72 dollárnak megfelelő adót gyűjtött be; az Osztrák–Magyar Monarchiában az egy főre jutó adó 19,05 dollár volt, Franciaországban 18,80 dollár, Romániában pedig 6,72 dollár. Lásd Banks, Arthur S. (Ed.): *Cross Polity Time-Series Data*. Cambridge, Massachusetts, 1974. 101., 126., 131.

⁵³ Gerschenkron 130–132.

31,5%-a.⁵⁴ Ez kevéssel Szerbia (és feltehetőleg Albánia) fölél és Románia, Bulgária mellé helyezte Oroszországot, mely így Európa egyik legfejletlenebb államának számított.

Talán éppen ezért állt a gazdaságfejlesztés a politikai diskurzus középpontjában. A cári kormányzat mellette volt, az alkotmányos demokraták úgyszintén. A másik oldalon a narodnyikok viszont mindenáron ellenezték az iparfejlesztést, mivel erkölcsi alapon elvetették az iparon alapuló gazdaságot, és helyette a szegény, de tiszta életű parasztság szocializmusának eljövételét várták. Más, marxista irányultságú szocialisták ezzel szemben kívánatosnak tartották az ipari fejlődést, mert politikai bázisuk, az ipari munkásosztály nemtőjét látták benne. Ezért heves vitában álltak a narodnyikokkal, akik szemléletmódot gátat akartak vetni az ő elképzeléseiknek. Fiatal emberként Lenin is részt vett ebben a vitában. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (1897) című művében⁵⁵ mindenáron azt bizonygatta, hogy az orosz gazdaság siralmas eredményei éppenséggel előrevetítik a kapitalista gazdaság kialakulásának árnyékát. A szocialista dilemma természetesen abban állt, hogy Oroszországban valóban forradalmi helyzet alakult-e ki, nem annyira a kapitalizmus gyors növekedése miatt, hanem inkább azért, mert az Istentől elrendelt uralom legitimitását többé már nem fogadták el, és mert a kis létszámú városi proletariátusra hatottak az iparosítás modern nyugati mintái. De mint azt Plehanov és a marxisták mensevik szárnya hangsúlyozta, ha a játszámának ebben a fázisában kihasználják a cárizmussal szembeni ösztönös elégedetlenséget, akkor a szocialista mozgalom humanistáira nehezedik egy erőltetett iparosítási kampány terhe. Ez, jövendölték jó érzékkel a mensevikek, azzal jár majd, hogy vissza kell térniük egy „ázsiai” vagy „inka típusú” despotizmus⁵⁶ módszereihez. Az ezt követő diskurzust tanulságos összehasonlítani a német „internalisták” és „externalisták” tizenkilencedik századi vitájával.

A mérsékelt szocialisták elfogadták volna egy nem szocialisták által vezetett „fejlesztő államot”, amelynek az lett volna a feladata, hogy elvégezze a történelem „piszkos munkáját”. De Lenin és Trockij másképp határozott, bár intellektuális fejlődésük során ők is több fázison mentek keresztül. Az első szakaszban, mint arról már esett szó, amellett érveltek, hogy Oroszország a nyugati fejlődési utat követi. A második szakaszban, az 1905–1906-os forradalom idején Lenin úgy látta, hogy noha Oroszország ugyanabban az irányban halad, mint a Nyugat, fejlődése más szakaszokban zajlik majd.⁵⁷ Nyugaton a kapitalista fejlődés az agrár- és kereskedelmi vállalkozók felemelkedésével kezdődött, és az ipari forradalommal folytatódott. Oroszországban ezek az események egyetlen szakaszban sűrűsödtek össze, s így a forradalmi proletariátus együtt alakult ki a polgári kapitalizmussal. Akármilyenre is elegáns volt ez az érvelés, mégsem tudott megoldást kínálni az „ázsiai típusú despotizmus” esetleges kialakulásának dilemmájára. Aztán Trockijnak és Leninnek támadt az a remek ötlete, hogy noha az egyes nagy kapitalista államok nincsenek válsághelyzetben, a világrendszer egésze igen.⁵⁸ Ebből adódóan a szocialista forradalom bárhol elkezdődhet, ahol a kapitalizmus lánczemei gyengék. Ezek közül Oroszország tűnt a leggyengébb láncszemnek. Az Oroszországban bekövetkező forradalom tehát nem orosz forradalom lenne,

⁵⁴ Clark 148.

⁵⁵ Lenin, Vlagyimir Iljics: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. In: V. I. Lenin összes művei. Budapest, 1967.

⁵⁶ Idézi Medvedev, Roy A.: Let History Judge. New York, 1972. 359. Lásd még Wittfogel, Karl A.: Oriental Despotism: A Comparative Study in Total Power. New Haven, Connecticut, 1957. 391–395.

⁵⁷ Lenin, V. I.: Two Tactics of Social Democracy in the Democratic Revolution. In: Lenin, V. I.: Selected Works. Moscow, Progress Publishers, 1970. Vol. I. 462–541. (a továbbiakban: Lenin 1970.) (Magyarul: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. In: V. I. Lenin válogatott művei. Budapest, 1982. 249–345.)

⁵⁸ Trotsky 1969. 29.

hanem az első lépés a világforgóradalom felé.⁵⁹ A témát először Trockij vetette fel, s Lenin, aki még 1905-ben egy Oroszországban lejátszódó forradalom taktikájáról cikkezett,⁶⁰ 1914–15-ben Trockij nyomán már arról elmélkedett, hogy a forradalom Orosz-, vagy bármely más országban csak első lépés lesz, mert a „győztes proletariátus fegyverrel kel az egész kapitalista világ ellen, magával ragadva a többi ország elnyomott osztályait, s sorozatos lázadásokkal vagy éppen fegyveres erővel dönti majd meg az elnyomó osztályok hatalmát.”⁶¹ Két évvel később, 1917-ben pedig így búcsúzott a svájci szocialistáktól: „Az orosz proletariátusra esett az a megtisztelő feladat, hogy elkezdhesse a forradalmak sorozatát. ... Oroszország a parasztok országa. A legelmaradottabbak egyike Európában. Közvetlenül és azonnal itt nem győzhet a forradalom. ... De éppen elmaradottságánál fogva az országnak megvannak azok a jellegzetességei, melyek az ottani forradalmat az egész világra kiterjedő forradalom előjátékává vagy végső lépésévé tehetik.”⁶²

A logika meggyőző volt, és a szillogizmusok győzelmet arattak. Ezekkel lehetett a bolsevikok vezető szerepét megindokolni, s tenni mindezt a szocializmus nevében. A fejlesztés programja tehát második helyre szorult a világforgóradalomhoz, azaz a mi terminusainkkal élve, „a külső környezet átrendezésének” programjához képest. Előttünk áll tehát a „külpolitika elsőbbségének” egy olyan példája, amely a proletárforradalom mezébe volt öltöztetve. Igaz ugyan, hogy a fejlesztés gondolata és a fogyasztói tömegtársadalom szocialista verziója nem került le teljesen a napirendről, de ebben a helyzetben az ilyenfajta fejlesztéssel várni kellett addig, amíg a kapitalista világ fejlett országaiban nem győz a forradalom. Akkor, jövendőlte Lenin, a legfejlettebb országok proletariátusa produkálja majd azt a gazdasági többletet, amivel a perifériákat fel lehet hozni a fejlett régiók szintjére. S ha ez megvalósul, Plehanovnak és a mensevikeknek nem kell többé aggódniuk az erőltetett iparosítás és az ázsiai típusú despotizmus miatt.

A szovjet valóság: a lenini állam

A fent leírt tézis nem csupán a forradalom, hanem az 1918 után kialakult autoriter állam igazolására is szolgált. Ezt az államot ugyan átmeneti képződményként állították be, de legitimitását a klasszikus marxizmusnak az az állítása szolgáltatta, mely szerint rendelkezik olyan tudományos képlettel, amely a történelem kritikus pillanataiban lehetővé teszi a politikailag helyes cselekedetek felismerését. Eszerint a képlet szerint nemcsak szükséghelyzetre, hanem történelmi szükségszerűségeire is hivatkozhattak a szocializmus demokratikus jelszavainak félretételekor.

Azonban a lenini állam nemcsak autoriter, hanem forradalmi is volt abban az értelemben, hogy a korai nemzetszocializmushoz hasonlóan áthatotta a társadalom tökéletesség-tételének khiliasztikus látomása. Akárcsak a korábban tárgyalt kontextusban, ez a terminus itt is arra a hitre utal, hogy az ember nemcsak arra képes, hogy jobb, de arra is, hogy tökéletes világot teremtsen. A marxizmusban ez a világ a Kommunista Kiáltvány oldalain elevenedik meg, melynek szerzői ínség, uralom és konfliktusok nélküli világot ígérnek, amely „a történelem végét” jelenti majd, úgy, ahogyan azt évezredekken keresztül elképzeltük. Elképesztő, hogy olyan erőteljes intellektusú emberek, mint például Trockij, nemcsak hogy hittek ebben a marxi látomásban, de tovább is csiszolták azt. Lenin életének legfon-

⁵⁹ Trotsky 1969. 133.

⁶⁰ Lenin 1970. 461–563.

⁶¹ Lenin, V. I.: On the Slogan of the United States of Europe. In: Tucker, Robert C.: Lenin Anthology. New York, 1975. 202. (Magyarul: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. In: Lenin válogatott művei. Budapest, 1982. 435.)

⁶² Idézi Pipes, Richard: The Russian Revolution. New York, 1990. 396–397. Eredetiben: Lenin, V. I.: Polnoe sobranii sochinenii. 5. kiadás, 31. kötet, 91–92.

tosabb nyarat azzal töltötte, hogy értekezést írt az állam elsorvadásáról; Trockij pedig soha nem szűnt egy olyan „vörös paradicsomról” álmodni,⁶³ amelyben az átlagember szellemsége egy Marx, egy Michelangelo vagy egy Arisztotelész szintjén szárnyal majd, hogy azok kreativitásával versenyezzen.⁶⁴ A társadalomtudósok régóta tanácstalanul állnak az ilyenfajta forradalmi hit lehetséges okaival szemben; vagy a tizenkilencedik század technológiai optimizmusának túlhajtásaként, vagy a kulturális összeomlás és a szociális aggodalmak által ihletett fantáziaképként könyvelik el azt. Mindenesetre a nemzetiszocializmushoz nagyon is hasonló módon, a lenini államban is a millenarizmus,⁶⁵ azaz az „ezeréves birodalom” eljövételébe vetett hit adott formát a hatalom szerkezetének és gyakorlatának, és ezzel magyarázható a vezetés karizmatikus önképe, a párt abszolút odaadással kapcsolatos elvárásai, és az, hogy ez a párt mindig kész volt kivonni magát a törvény és a hagyományos erkölcsiség kötelékei alól. Ez a mindkét rendszerben – azaz a hitleri nemzetiszocializmusban és a kommunizmusban – közös khiliazmus⁶⁶ lett az alapja annak, hogy később a két mozgalomra egyaránt a totalitarizmus címkéjét ragasztották.

A terminusok megválasztása önkényes, és az elemző nem is tekintheti őket mérvadóknak, amennyiben világosan el akarja különíteni a hasonlóságokat és a különbségeket. És a két rezsim, illetve mozgalom között tetemes különbségek voltak. Lényegét tekintve különbözőt egyfelől khiliasztikus látomásuk tartalma: míg az egyik a tökéletességet a hierarchiában látta, a másik az egalitáriánus világrendben vélte megtalálni azt. Még fontosabb az a tény, hogy a két mozgalom, legalábbis kezdetben, két különböző működési elvre épült. Míg a nemzetiszocializmus eszközeit tekintve etatista volt és maradt, és céljait háborúval vagy háborús fenyegetéssel érte el, addig a leninizmus az „insurrekcionizmus” elvével operált: leszámítva a korai idők lengyelországi és kaukázusi hadjáratait, úgy próbálta újrendezni a külső világot, hogy felkeléseket szított a kapitalista világ nincstelenjei között. És ez az elv nem pusztán politikai retorika volt, hanem intézményes formát is nyert a Komintern révén. Ez a szervezet külföldi és orosz kommunisták tarka gyülekezete volt, amelynek rendelkezésére bocsátották az új szovjet állam forrásait abból a célból, hogy a tagok folyamatosan támogassák a forradalmakat Magyarországon, Bajorországban és Finnországban, felkeléseket robbantsanak ki Hamburgban, a Ruhr-vidéken, Litvániában és Bulgáriában, és sztrájkokat, zendüléseket gerjesszenek Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

A Kominternben nemcsak egy olyan hatalmi központ testesült meg, amely a szovjet állammal való szövetsége ellenére szervezetileg különálló volt, hanem egyben az insurrekcionizmus politikai kultúrájának egy olyan fókuszpontja is, amely ellentétben állt a khiliazmus politikai kultúrájának abszolutisztikus jellegével. Míg az amerikai Chalmers Johnson politológus szavaival élve a leninizmus „célkultúrája” (goal culture) a teljes fegyelmet követelte meg, addig a lázadás „eszközkultúráját” (transfer culture) a minden tiszteletet romboló anarchizmus és túlradó hagyományellenesség jellemezte.⁶⁷ Ezeket talán a legjobban Alekszandra Kollontáj nézetei fejezték ki, aki megtagadta a család intézményét és a szabad szerelem, az új szovjet nő dicséretét zengte. Ugyanezt a szellemiséget tükrözte a bolsevikokhoz közel álló művész társadalom szabad kísérletezése. A leninizmus éveit nemcsak Vlagyimir Iljics „állati komolyságának” (*tierischer Ernst*) éveit voltak, hanem a felügyeletnélkü-

⁶³ Cohn, Norman: *The Pursuit of the Millennium*. New York, 1960. 30–88. (a továbbiakban: Cohn)

⁶⁴ Trockij idézi Kernig, C. D.: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*. Vol. III. Freiburg, 1969. 746.

⁶⁵ A szó jelentése hasonló a khiliazmus szóéhoz (lásd a 46. lábjegyzetet).

⁶⁶ Cohn 30–88.; Moore, Barrington Jr.: *Political Power and Social Theory*. New York, 1962.

⁶⁷ Johnson, Chalmers A.: *Change in Communist Systems*. Stanford, 1970. 1–31.

liség és spontaneitás évei is az olyan emberek számára, mint Kollontáj, Szergej Eisenstein és Vlagyimir Majakovszkij.

A sztálinizmus

Bizonyos értelemben a sztálinizmus úgy is felfogható, mint a fenti probléma – azaz a millenáris abszolutisztikus „célkultúra” és a spontán inszurrekcionizmus „eszközkultúrája” közti konfliktus – feloldása. Ugyanakkor azonban a sztálinizmus a külső kényszerhelyzetekre adott válasz is volt, a világ jellegéről alkotott téves elképzelések korrekciója. Ezt a korrekciót az Európában lezajlott felkelések bukása tette szükségessé, s az 1924–1927 közötti úgynevezett „nagy viták” során kristályosodott ki. E vitákban három világosan megfogalmazott geopolitikai stratégia – és végső soron három különböző szervezeti alapelv – formálódott ki, amelyek Trockij, Buharin és Sztálin nevéhez fűződtek.

Trockij álláspontja szerint lényegében a status quo-t kellett fenntartani némi módosításokkal. Fontosabb volt Buharin elképzelése, mely szerint a szovjet állam politikájába vissza kell plántálni a gazdaságfejlesztés elvét. Buharin amellett érvelt, hogy a felhalmozásban a piacnak megfelelő helyet szánva prosperáló fogyasztói társadalmat kell felépíteni, és az államot kell felhasználni arra, hogy a felesleget stratégiai ipari beruházásokra fordítsa.⁶⁸ Ez a modell nem vetette el a világméretű szocializmus gondolatát. De ezt a célt nem háborúk vagy a Szovjetunió által támogatott felkelések révén gondolta elérhetőnek, hanem a szovjet jóléti állam új, fejlett fogyasztói kultúrájának mintaadó hatása révén. Ha modelljét kipróbálták volna, és az sikeresnek bizonyult volna, akkor feltehetőleg tanúi lehettünk volna annak, ahogy a gazdasági menekültek árama megindul nyugatról kelet felé, és végül szétzilálódik maga a kapitalista állam.

A jövő útja természetesen nem ez lett, és visszatekintve jól láthatók a Buharin-féle modell csapdái is. Sztálin azonban ezeket a csapdákat már a maga idejében észrevette, ami alapján legalább egy szerény hely megilletné őt a marxista szellemiség panteonjában. Sztálin és Preobrazsenszkij már a statisztikának ebben az enyhén szólva gyerekcipőben járó korszakában is tudta, hogy az 1830 és 1930 között eltelt évszázadban egyetlen példa sem volt arra, hogy a kontinens valamelyik fejletlen gazdasága leahagyta volna a fejletteket. De még inkább hivatkozhatott Sztálin a párt tanácskozásain arra, hogy Buharin modellje figyelmen kívül hagyta a nemzetközi politika bizonyos kemény realitásait, és hogy a katonai hatalmat nélkülöző gazdasági haladás sebezhetővé teheti a Szovjetuniót a külső agresszióval szemben.

Sztálin „megnyerte” a vitát, és azon volt, hogy feloldja a leninizmus kulturális ellentmondásait éppúgy, mint az inszurrekcionista elvek és a kemény valóság konfliktusát. Tette mindezt a bolsevizmus külpolitikájának állami kézbe vételével. Noha a cél forradalmi volt, a szervezeti modell szorosan követte a német hadigazdaság mintáját.⁶⁹ Ezt átmenetileg elfedte a „szocializmus egy országban”-jelszó. Sztálin azonban emellett számos kirohanást intézett „a kapitalizmus bekerítő politikája” és „a világkapitalizmus farkastörvényei” ellen, és arról beszélt, hogy a szovjet szocializmus felépítése fogja előidézni a világforradalmat.⁷⁰

⁶⁸ Cohen, Stephen F.: Bukharin and the Bolshevik Revolution. New York, 1975. 161–201.

⁶⁹ Eltekintve Karl von Clausewitz jól ismert hatásától, e helyt számolnunk kell azzal, hogy a mobilizáció és a központosított gazdaság német teoretikusai is hatottak a szovjet modellre. Lásd Raupach, Hans: Zur Entstehung des Begriffes Zentralverwaltungswirtschaft. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, Vol. 17. (1966) 86–101. (a továbbiakban: Raupach) Lásd továbbá Neurath, Otto: Durch Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft. München, 1919.; Jaffe, Ferdinand: Die Militarisierung unseres Wirtschaftslebens. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Vol. 52. Tübingen, 1915. 63–81.

⁷⁰ Stalin, Josip: Selected Writings. Westport, Connecticut, 1970. 20.; Tucker, Robert C.: Stalin as Revolutionary. New York, 1973. 392.

Ezek egyikét sem lehet pusztán szónoki fordulatnak minősíteni. Még Sztálin ős-riválisa, Trockij is elismerte az emigrációban, hogy Sztálin elnyomta ugyan az orosz munkásosztályt, de a nemzetközi osztályharc előmozdításában progresszív volt a szerepe.⁷¹ A történelem mindenestre megmutatta, hogy a szocializmust egy országban építették fel, és azután újabb és újabb országokban⁷² – a Szovjetunió fegyveres hatalmára támaszkodva. Akkorra már a Szovjetunió, nem pedig a Komintern – melynek vezetőit a kivégzőosztagok eredményesen likvidálták – szolgált a globális ellenkultúra új „központjával”.⁷³

Becsmérlőinek, valamint a radikális marxizmus egyes apologetáinak véleményével ellentétben Sztálin valójában nem fordított hátat a szocializmus klasszikus elveinek, csak épp áteresztette őket az etatizmus politikai szűrőjén. Megtartott mindent, ami etatista mércével mérve építő jellegű és hasznos volt, de habozás nélkül megszabadult mindattól, ami konfliktusba kerülhetett az etatista mozgósítás követelményeivel. A sztálini modell szocialista maradt abban az értelemben, hogy nagy ellenszennvel viseltetett a magántulajdonnal szemben, főként azért, mert a magángazdaság, akármilyen jelentéktelen is volt dimenzióit tekintve, akadályozta a társadalmi források mobilizációját. A sztálinisták az oktatás és a közegészségügy színvonalának javítását is szívükön viselték, nagyrészt ugyanazért, amiért már a porosz királyság uralkodói is: mert szükségük volt egészséges és írni-olvasni tudó erőtelesekre és ipari munkásokra. Másrészt a korai „proletkult” egyes melléktermékeinek – a szexuális szabadosság dicséretének és a család becsmérlésének – el kellett tűnniük azokkal a szerencsétlen kísérletező művészekkel egyetemben, akik végül ugyanarra a sorsra jutottak, mint Kominternbeli elvtársaik. Azonban igaz az is, hogy a sztálinizmus bizonyos elemei nem a szocialista hagyományból származtak; ilyen volt például a kultúra elférfiasítása, a katonai jelvények és előjogok visszaállítása, vagy a hatalom erőteljes kulturális szimbólumainak (például a vadászatnak) a térhódítása. Ezek egyszerűen a hierarchia funkcionális logikáját tükrözték, és vagy frissen találták fel őket, vagy kölcsönvették az orosz társadalom bizáncias hagyományainak tárházából.⁷⁴ Az effajta bizantinizmus és a szocialista egyenlőség-elv közti feszültséget végül a tisztogatások oldották fel: a hatalmasok élvezhették előjogaikat, és tiszteletet követelhetek ugyan, de piederasztályjukról ők is egy pillanat leforgása alatt belezuhantak a táborok megsemmisítő mélységeibe.

Céljainak elérése érdekében Sztálinnak létre kellett hoznia egy ipari gazdaságot; ez a kommunizmust olyan radikális gazdaságfejlesztő mozgalom színében tüntette fel, amely elmaradott országok számára is modellként szolgálhatott. Az igazság azonban az, hogy ez az iparosítási láz vajmi kevésbé hasonlított arra, ami Angliában másfél évszázaddal korábban hódított. Attól eltérően ugyanis az orosz iparosítást nemcsak hogy az állam indította el, hanem az egész alapvetően az állam érdekében zajlott. Az eredmény egy olyan ipari gazdaság lett, amelyet Spencer „hadtáp”-ként jellemez. Egy első világháborúval foglalkozó történész úgy is jellemezhetné az egész vállalkozást, mint az 1916-os Rathenau–Ludendorff–Falkenhayn-féle mozgósítási terv felnagyított változatát.⁷⁵

A külső orientáció mellett a másik olyan vonás, amely közös volt a sztálinizmusban és a leninizmusban, az a millenarista vízió; ez határozta meg mindkét rendszer politikai képességét. Nehéz persze megmondani, hogy ebből a látomásból ezen a ponton mennyi volt már a pusztá retorika és mennyi a valódi hit. A továbbiakban arra fogunk rámutatni, hogy

⁷¹ Anderson, Perry: Trotsky's Interpretation of Stalin. In: Ali, Tariq (Ed.): The Stalinist Legacy. New York, 1984. 120. (a továbbiakban: Ali)

⁷² Faeges, Russell S.: Global Visions, Local Realities: Internationalism, Nationality and Soviet Politics. Manuscript. 1994. Part II., Chapter 2.

⁷³ Deutscher, Isaac: Socialism in One Country. In: Ali 104.; Jowitt, Ken: Moscow Centre. East European Politics and Society, 1. (Fall 1987.) 3. 296–348.

⁷⁴ Deutscher, Isaac: Marxism and Primitive Magic. In: Ali, 112–114.

⁷⁵ Raupach 96.

a kettő között egyre nőtt a távolság; ugyanígy távolodott magának Sztálinnak és a „szocializmus építését” irányító vezérkarának hitrendszere is. Mindenesetre a khiliazmus nyelvezete jellegzetes diskurzust alakított ki, s végső igazolást nyújtott a személyi kultuszra, az emberektől megkövetelt egyre nagyobb áldozatokra és a teljes odaadásra, a rögzített normák iránt tanúsított megvetésre, és végül a terrorra és a tisztogatásokra is. Igaz, hogy ezek egy része a leninizmushoz is szervesen hozzátartozott, azonban a sztálinizmusban ezeket a követeléseket nem ellensúlyozta az „insurrekcionizmus” anarchiájának ellenkultúrája, és a tömeges mozgósítás programja egyre inkább szükségessé tette a kényszerítő eszközök bevetését. Az ebből eredő változások inkább mennyiségieliek voltak, mint minőségieliek, dimenziókat tekintve viszont elképesztő méretűek. Ha Lenin alatt a szovjet rendszer jogot formált arra, hogy beavatkozzon az emberek magánéletébe, Sztálin alatt valóban be is avatkozott, a társadalmi autonómia utolsó fészkeit is felszámolva. Eközben a lenini rendszer enyhébb terrorját felváltotta egy olyanfajta terror, amelynek méreteire addig nem volt példa a történelemben, s amely egyszere irányult a lakosság egésze és maga a párt ellen.

A Sztálin utáni korszak

Azok a változások, amelyeket Sztálin halála indított el a Szovjetunióban és Kelet-Európában, harminc évig álltak a kommunizmussal foglalkozó kutatások középpontjában. Ezalatt a periódus alatt a megfigyelők jelentős része egyetértett abban, hogy a változás kulcsmozzanata az ideológiában rejlett, konkrétan annak „racionalizálásában”⁷⁶ és „deradikalizálásában”.⁷⁷ Ezek a fogalmak némileg tisztázatlanok. A mi céljaink szempontjából leginkább úgy értelmezhetjük őket, hogy a kommunista ideológia millenarizmusát a jövőnek egy szerényebb, lassú és fokozatos javulást ígérő látomásával cserélték fel.⁷⁸ Bár „a szocializmus építése” maradt e rendszerek alapvető célja és legitimáló elve, a „szocializmus” és a „teljes kommunizmushoz” társított jelentések megváltoztak. A szocializmust ugyan továbbra is az elképzelt legjobb társadalmi formációnak tekintették, amely a történelem minden más alakulatát túlszárnyalta a szociális gondoskodás, az egészségügy, a pihenés és az oktatás terén, azonban nem tekintették többé olyan tökéletes társadalomnak, amely mentes a bűnözéstől, az emberi hibáktól és a kicsinyes konfliktusoktól.⁷⁹ És míg az állam belső kényszerítő funkciói fokozatosan csökkentek, kevés jel utalt arra, hogy a szovjetológia hasonló fejleményekre számított volna a külügyek terén.

A Sztálin utáni politikai kultúra és intézményrendszer tükrözte a politikának ezt az új, szerényebb jövőképen alapuló irányultságát. Az új közegben a vezetőktől többé nem várták el, hogy csodákat tegyenek, és emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezzenek. Ehelyett a vezetők sokkal inkább az olyan „gyakorlati ember” imázsát szerették magukra öltetni, aki szakértelme és lelkiismeretessége révén meg tudja oldani a társadalom hétköznapi problémáit. Még a legextravagánsabb Sztálin utáni vezér, Hruscsov is inkább a fő pragmatista, mint a főpap szerepét játszotta, aki mindent tudott a gabonatermesztésről és a tehének fejéséről. Ha Kelet-Európa egyes kisistenei, mint például a román Ceaușescu, vissza is tértek a grandiózus sztálini stílushoz, azért azt is kötelességüknek érezték, hogy szennyvíztisztító telepeket és zöldségpiacokat látogassanak. Az új, hétköznapi vezetési stílus a foko-

⁷⁶ Lásd Brzezinski, Zbigniew K.: *Ideology and Power in Soviet Politics*. Revised edition. New York, 1967. Különösen 41–64. (a továbbiakban: Brzezinski)

⁷⁷ Tucker, Robert C.: *The Marxian Revolutionary Idea*. New York, 1969. 298–314.

⁷⁸ Hough, Jerry: *The Soviet System: Petrification or Pluralism? Problems of Communism*, 21 (March–April 1972.) 29.

⁷⁹ S. G. Strumilin akadémikust idézi Brzezinski 53–64.; Goldhagen, Erich: *The Glorious Future: Realities and Chimeras*. In: Brumberg, Abraham (Ed.): *Russia under Krushchev*. New York, 1963. 23. (a továbbiakban: Brumberg)

zatos javulás ideológiájával együtt azt eredményezte, hogy a tekintélyi viszonyok is átalakultak. A vezetők többé nem követelhettek alárendeltjeiktől feltétlen és határtalan odaadást, és nem élvezhették a törvény és szokásjog kötöttségeitől való teljes függetlenséget. A pártállam intézményeit ugyan nem törölték el, és nem is nőttek a helyükbe mások, de ezek erőteljes ideológiai legitimáció hiányában sorvadni kezdtek, és ebből a sorvadásból egy valószínűleg is létező magánéleti szféra bontakozott ki. A „forradalmi igazságszolgáltatást” felváltotta a „szocialista törvényesség”,⁸⁰ amelyet az optimistább szemlélők a Vilmos-kori jogállam (*Rechtsstaat*) újjászületett változataként üdvözöltek. A realistábbak viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy ez a fajta törvényesség nélkülözötte a rögzített és mindenkire nézve kötelező eljárások formáit, és így inkább emlékeztetett a hagyományos társadalmak paternalizmusára, mint a modern bürokratikus politikai rendszerekre.⁸¹

Az összehasonlító kommunizmus- és Szovjetunió-kutatás művelői arra is felfigyeltek, hogy megváltoztak a szovjet külpolitika működési elvei. A központi területek felé irányuló sztálinista előrenyomulás helyett egyre inkább egy olyan kettős stratégia került előtérbe, mely ötvözte a fegyverzetcsökkentést a nemzeti felszabadítási mozgalmaknak nyújtott támogatással, alkalmazkodva az atomkorszak szükségleteihez. Azonban csak kevés tudós vette észre a szovjet rendszer további militarizálódását⁸² – ezen kevesek egyike volt Seweryn Bialer, aki 1986-ban arra emlékeztetett, hogy még mindig „a szovjet uralom és a kommunizmus jövőbeli expanziója” az a végső cél, amely fenntartja a szovjet rendszert.⁸³ Bialer szerint ez volt az oka annak, hogy a belpolitikát a Szovjetunióban „a piac láthatatlan keze helyett az állam látható keze irányította”.⁸⁴ Bár a Szovjetunióon belül és azon kívül, Kelet-Európában fokozatosan kifejlődött a fogyasztói gazdaság, ennek „be kellett érnie a maradékkal”, mármint azzal, ami a hadigazdaságból visszamaradt.⁸⁵ Az iparosodás mintái feltűnően mások maradtak, mint amilyenek nyugaton voltak. „A terjeszkedő utasításos gazdaságban a munka termelékenységének növekedése, az innováció és az új technológia elterjedése, azaz mindazok a tényezők, amelyek nyugaton az intenzív fejlődés részei voltak, láthatóan másodlagos szerepet játszottak.”⁸⁶

A militarizáció válsága: Gorbacsov felemelkedése és bukása

Az 1980-as évek közepén nem volt ritka, hogy a Brezsnyev-éra kritikussai, köztük Mikhail Gorbacsov is, úgy emlegették ezt a korszakot, mint a pangás éveit. Ez az ítélet azonban egyoldalú volt. Geopolitikai szempontból ugyanis a Brezsnyev-érát a legújabb kori történelem egyik sikertörténetének kell tekintenünk. 1965-től 1985-ig a szovjet katonai kiadások reálértékben folyamatosan évi 4%-kal nőttek.⁸⁷ E növekedés eredményeként az ország regionális nagyhatalomból olyan világhatalommá vált, amely képes volt katonai hatalmát a világ bármely pontján éreztetni. Azonban míg a hatalom terén ilyen figyelemre méltó volt a növekedés, addig a Szovjetunió és Kelet-Európa fogyasztói gazdasága to-

⁸⁰ Lipson, Leon: *Socialist Legality: The Road Uphill*. In: Brumberg 434–469.

⁸¹ Pakulski, Jan: *Bureaucracy and the Soviet System*. *Studies in Comparative Communism*, 19. (Spring 1986.) 3–4.

⁸² Például Odom, William: *The Militarization of Soviet Society*. *Problems of Communism*, 25. (September-October 1976.) 34–51.; Zaslavsky, Victor: *Soviet Transition to a Market Economy: State Dependent Workers*. In: Gomulka, Stanislaw – Lin, Cyril (Eds.): *Limits to the Transformation of Soviet-Type Systems*. New York, 1991.; Spielmann, Karl: *Defense Industrialists in the USSR*. *Problems of Communism*, 25. (September-October 1976.) 52–69.

⁸³ Bialer, Seweryn: *The Soviet Paradox*. New York, 1986. 191. (a továbbiakban: Bialer)

⁸⁴ Bialer 6.

⁸⁵ Bialer 7.

⁸⁶ Bialer 7.

⁸⁷ Bialer 150.

vábra is Nyugat-Európáé és az Egyesült Államoké mögött kullogott, és az 1950 és 1970 közötti rövid felfutás után a két zóna között ismét nőni kezdett a szakadék.⁸⁸ Ezt tükrözik a következő számok, amelyek az egy főre jutó orosz, illetve szovjet jövedelmet mutatják az amerikai egy főre jutó jövedelem százalékában kilencven éven keresztül:⁸⁹

1900	26,3
1910	31,4
1925–1934	23,2
1980	36,8
1990	34,3

A Németország (1980-ban a Német Szövetségi Köztársaság) és Oroszország/Szovjetunió közötti szakadék még szembetűnőbb. Az alábbi számok az egy főre jutó orosz jövedelmet mutatják a német százalékában:⁹⁰

1910	40,7
1925–1934	60,4
1980	35,8

Az egy főre jutó fogyasztás mutatói még ennél is nagyobb különbséget jeleznek. Becslések szerint 1990-ben az egy főre jutó szovjet fogyasztás az amerikaiaké 28,2%-a volt.⁹¹

A katonai szuperhatalom árnyékában létrejött alacsony életszínvonal volt az, amit Bialler „szovjet paradoxonnak” nevezett. A valóságban ez nem paradoxon volt, hanem az elmaradott társadalom militarizálásának könyörtelen logikája: a nagyarányú katonai kiadások olyan intézményekkel párosultak, amelyeket nem ezért hoztak létre, hogy a közjólétet növeljék, hanem hogy az állam katonai potenciálját maximalizálják. De ez még nem minden. A Szovjetunió válsága nemcsak a hosszú időn át tartó, nagymérvű katonai kiadások miatt következett be, hanem mert az ország nem volt hajlandó vagy nem volt képes katonai hatalmát arra használni, hogy javítson a világgazdaságban elfoglalt pozícióján. Konkrétan az atomtechnológia 1945 utáni megjelenése és a kölcsönös megsemmisítés elvének (*mutually assured destruction*, MAD) elfogadása megfosztotta a szovjet vezetést egy új, a világ gazdasági centruma felé való előretörés lehetőségétől, ami a clausewitz-i és porosz geopolitikai gondolkodás lényegét alkotta. Ehelyett a szovjet vezetés a periferikus területek felé irányította stratégiáját, és olyan országok – például Kuba, Vietnam, Angola, Etiópia, Mozambik és Nicaragua – felszabadításában vagy elfoglalásában segédkezett, amelyek távol estek a kapitalista világ centrumaitól. Ám eltérően attól, amit Poroszország a tizenkilencedik században, Hitler 1938–41-ben és Sztálin 1945–48-ban elért, a Szovjetunió az imént említett országok feletti uralom megszerzésével csupán újabb gazdasági terheket vett a nyakába. Ezeknek az országoknak, a Varsói Szerződés legalább öt tagjával együtt, folyamatos szovjet gazdasági támogatásra volt szükségük ahhoz, hogy ne essenek vissza valamiféle más, a szocializmustól eltérő formációba. Az általuk a Szovjetunióra rótt költségek pontos mértékéről eltérő becslések születtek,⁹² egy azonban biztos: akármekkora összegek-

⁸⁸ Desai, Padma: *The Soviet Economy: Problems and Prospects*. Oxford, 1987. Különösen 7–62. (a továbbiakban: Desai)

⁸⁹ Clark 148.; Block, Herbert: *The Planetary Product*. Special Report No. 58. Washington D. C. 1979.; Marer, Paul: *The Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore, Maryland, 1990. 104–105. (a továbbiakban: Marer); Eckhaus, John: *How Life in the USSR Compares with the US*. Review, San Francisco Chronicle, 18 June 1990. A6. (a továbbiakban: Eckhaus)

⁹⁰ Clark 148.; Marer 104.

⁹¹ Eckhaus A6.

⁹² Marrese, Michael – Vanous, Jan: *Soviet Subsidization of Trade in Eastern Europe*. Berkeley, 1983. Valamivel kevésbé pesszimista becslésekért lásd Desai 7–62. és 153–162.

ről volt is szó, ezek további többletköltséget jelentettek a szovjet nemzeti összterméknek ahhoz a 22,5%-ához képest, ami a katonai kiadásokat fedezte.⁹³ Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a Szovjetunió a fegyverkezési verseny újabb és újabb ciklusaiba kényszerült bele a világ legerősebb gazdaságával szemben, amely ráadásul számíthatott további hét fejlett országra, köztük Japán és Nyugat-Németországra – a világ második és harmadik legnagyobb gazdasága – hiteleire és közvetett támogatásaira. Eközben a Szovjetunió csak szegény és szorult helyzetben levő nemzetekre támaszkodhatott Európán belül és azon kívül egyaránt.

A szovjet dilemma az 1970-es évek végére éleződött ki. A sikertelen külpolitikai vállalkozások és a belpolitikai elégedetlenség évtizede után az Egyesült Államok ekkor indította el a fegyverkezési verseny újabb fordulóját. Ezen a ponton a szovjet dilemma hasonlított ahhoz, amellyel Hitler szembesült 1938–39-ben. Hitlernek akkor sikerült országa forrásait mobilizálnia, és átmeneti geopolitikai előnyre szert tennie jövőendő ellenfeivel szemben. Gazdasága azonban az összeomlás szélére került, és választania kellett: beveti-e katonai erejét, s így szerez további előnyöket, vagy pedig egész tervét feladja. Ő akkor úgy döntött, hogy országát a végsőkig való küzdelembe viszi bele. A szovjet vezetők ehhez képest haboztak. Ahelyett, hogy az atomkorszak legnagyobb kockázatát vállalták volna, csupán annyit tettek, hogy perifériális stratégiájukat egy fokkal keményebben alkalmazták: nemzeti felszabadító háború helyett maguk robbantottak ki háborút Afganisztánban saját fegyveres erők bevetésével.

Gorbacsov hatalomra jutásának megértéséhez egyaránt át kell látnunk a szovjet geopolitikai dilemma szélesebb és a balsikerű afgán vállalkozás szűkebb kontextusát. Akárcsak 1982-ben és 1983-ban, a szovjet Központi Bizottság 1985-ben is választhatta volna a halogatás útját, és reménykedhetett volna abban, hogy a nem kommunista világban nagyobb válság következik be. Ehelyett egy fiatalabb, dinamikusabb vezetőt juttatott hatalomra, aki gyakorlatilag szabad kezet kapott ahhoz, hogy bármilyen módon, de vezesse ki az országot az ingoványból. Ez a szabadság, valamint az egyéb, működőképes politikai alternatívák hiánya oda vezetett, hogy Gorbacsov – az atomháború kockázatával szembesülve és saját vérmérsékletének engedelmeskedve – megtette azt, amit Hitler 1939-ben nem volt hajlandó megtenni: háttat fordított az egész „kifelé orientált” politikának, amelyre a szovjet rendszer épült. Gorbacsov úgy döntött, hogy a leninizmus nemzetközi osztályharca helyett a piacon belüli nemzetközi kooperációt választja.⁹⁴ Ebből következett, hogy a Szovjetunió a „külső viszonyok átrendezése” helyett a belső átrendezés felé fordult, és kezdte elismerni a nemzeti érdekek sokféleségét. A Gorbacsov-féle kísérletnek ezt az aspektusát ugyanolyan alaposan kell tanulmányozni, mint az „autoritarianizmusból a demokráciába való átmenetet”, ami a posztkommunizmus kutatóit az utóbbi években annyira foglalkoztatja.

Konklúziók: a történelem mint analógia

Ha a jelen tanulmány tárgyát a modernkori történelem tágabb perspektívájából szemléljük, akkor Németország és a Szovjetunió nem egyszerűen két nagyhatalom példáját szolgáltatja, hanem két olyan nagyhatalomét, amelyek gazdaságilag hátrányos helyzetükből kiindulva megkérdőjelezték a globális status quót, és egy új uralmi és elosztási elveken alapuló világrendszer kialakításába fogtak. A két kísérlet öt, illetve hét évtizeden át tartott; a stratégiák és a politikai alapelvek ezalatt az idő alatt jelentős változáson mentek keresztül. Németország esetében a globális átrendezésre irányuló projekt a bürokratikus jogállam

⁹³ A Gorbacsov által megadott 18% és a becslések szerinti 25% középértéke. Lásd Noren, James: *The Controversy over Western Measures of Soviet Defense Expenditures*. *Post-Soviet Affairs*, 2. (1995) 3. 238–271.

⁹⁴ Gorbachev, Mikhail: *Perestroika*. New York, 1987. 122.

felől a „forradalom” felé haladt – a kettő közé esett a weimari köztársaság időszaka. A Szovjetunió esetében az ellenkező folyamat zajlott: a leninizmusnak rebellis millenarizmus fokozatosan a sztálini időszak etatizmusába, illetve a poszt-sztálini korszak militarista gyakorlatába torkollott. Míg Németországnak az új kontinentális és globális rend létrehozására irányuló kísérlete összeomlott a pusztító háborúkban elszenvedett vereség nyomán, a Szovjetunióé gyakorlatilag erőszakmentesen fulladt ki egy olyan nagyszabású próbálkozás közepette, melynek célja az volt, hogy az államot a geopolitika eszközeiből a gazdasági fejlődés eszközévé alakítsák át.

A huszadik század három legfontosabb dátuma – 1918, 1945 és 1989 – jelzi a hatalom és a gazdaság globális egyensúlyának átrendezésére irányuló kísérletek kudarcait. Ugyanakkor a fenti három dátum három olyan „új” korszak beköszöntét is jelenti, amelyek során a centrum győztes nemzetei – melyeknek periferiális szövetségesei rövid időn belül eltávolodtak – újra intézményesítették azt a világrendet, amely az ő elsőbbségükön és politikai elveiken alapult. Ez utóbbi három kísérlet valóban feltűnően hasonlít egymásra mind megoldásait, mind pedig az őket övező eufórikus hangulatot tekintve. Vegyük például az első világháborút. Még tartott, amikor Wilson elnök „az összes háborút lezáró háborúnak” nyilvánította, és közétette a híres tizennégy pontot, melyeket egy új nemzetközi rend programpontjainak szánt, és támogatta a világbéke letéteményeseként elképzelt Népszövetség ötletét. Igaz, az Egyesült Államok röviddel a háború után kiszállt a vállalkozásból, és Olaszország, amely akkor még mindig nagyhatalomnak számított, ellenezte az egész koncepciót, de a franciák és az angolok továbbléptek az új nemzetközi rend megvalósítása felé, és terveik részeként arra kényszerítették Közép-Kelet-Európa kisebb nemzeteit, hogy demokratizálják saját intézményrendszerüket az általános, egyenlő választójog bevezetése és a nemzeti kisebbségek jogainak garantálása által.

1945-ben az Amerikai Egyesült Államok nyomására megalakult az Egyesült Nemzetek Szervezete, amelynek azt a feladatot szánták, hogy „a demokrácia számára biztonságossá” tegye a világot. A jaltai egyezmény kikötötte, hogy a háború után „szabadon választott” kormányoknak kellett alakulniuk; és bár keleten végül nem tartották be az egyezmény ezen kikötését, a nyugati fennhatóság alatt álló országokban létrehozták és működésbe léptették a demokratikus intézményeket, nem egyszer a megszállók felügyelete alatt. A szabad piacokon alapuló, nagyhatalmak által ellenőrzött világrend képe azonban homályos maradt, és hamarosan felváltotta egy kevésbé formális rendszer, amely a hidegháborús időszak olyan elvein alapult, mint „a terror egyensúlya” és a „kölcsonös megsemmisítés elve”.

Az 1989-es év ugyanazt a mámoros optimizmust hívta életre, mint 1918 vagy 1945. A politikai vezetők ismét egy „új” világrendről beszéltek, noha ennek nemes céljai akkorra már igazán nem számítottak újnak: azt kell biztosítani, hogy a piac, ne pedig a katonai erő legyen a nemzetek közti elosztás mechanizmusának végső eszköze, s ezt pluralisztikus intézmények ellenőrizzék az iparosodott világ jóindulatú védnöksége alatt. Akárcsak a megelőző két alkalommal, most is szigorú viselkedési szabályokat és kritériumokat szabtak a rendszerbe való belépés feltételéül: a kisebb játékosoknak utánozniuk kellett a centrum-nemzetek liberális intézményeit, azaz demokratikus választásokat, kisebbségi jogokat és szabadpiaci gazdaságot kellett felmutatniuk. Ez a program a centrumnemzetek értelmiségi közösségének lelkes egyetértésével találkozott. Egyesek „a demokráciába való átmenet” elméleteit állították fel, míg mások ezúttal is egy új, nagyszerű kezdetről beszéltek, amely „a történelem végéhez” vezet majd.

De akárcsak 1918-ban és 1945-ben, az eufória most is rövid ideig tartott, és a csalódás hangulata váltotta fel, amikor a vadonatúj liberális világrendet próbára tették a jóindulatára még nem egészen érett világ könyörtelen realitásai. Igaz, hogy a fő ellenfél összeroppanása a nemzetközi együttműködés, a demokratizálódás és a gazdasági fejlődés új feltételeit teremtette meg Latin-Amerikától a Csendes-óceánon át az indiai szubkontinensig. Az utolsó példa különösen figyelemreméltó, mert magában foglalja Indiát, ezt a hatalmas és

népes, nukleáris fegyverekkel rendelkező államot, amely annak ellenére, hogy potenciális agresszorként léphetett volna fel, inkább a liberális világrend gazdasági és politikai szabályait választotta. De a sikernek ezek a példái csak a történet egyik részét alkotják, hiszen számos olyan esetet is tekintetbe kell vennünk, amelyben az új rendhez való gazdasági és politikai alkalmazkodás kudarcba látszik fulladni, illetve amelyben az alkalmazkodást csupán mímelik a külvilágra tett jobb benyomás kedvéért.

Még fenyegetőbb azonban az, hogy a perifériákon jelen vannak olyan nagy országok, amelyeknek elitje és közvéleménye megoszlik a tekintetben, hogy a hatalmat vagy a piacot, a militarizációt vagy a fejlesztés politikáját válassza-e az ország. Ez az a terület, ahol Németország és a Szovjetunió történelme aktuális jelentőséggel bír, és iránytű lehet a bontakozó politikai fejlemények megértéséhez. Az egyik ilyen szóban forgó ország Kína, amelyet indokolt összehasonlítani az egy évszázaddal ezelőtti Németországgal. Hasonlóan az 1890-es évekbeli Németországhoz, az 1990-es években Kína is azzal küszködik, hogy eldöntse, milyen legyen a világhoz való viszonya azok után, hogy ötven éve hol a harciasság, hol a békés fejlesztés politikáját követő nagyhatalomként áll a világ színpadán. Ennek az ötvenéves periódusnak a maoizmushoz kapcsolódó első fele túlnyomórészt militáns jellegű volt, fejlesztési kísérletekkel fűszerezve; a második fele pedig, a bismarcki Németországhoz hasonlóan, a konszolidáció és a következetes és igen sikeres gazdasági fejlesztés, valamint a globális piacra való belépés időszaka. De akárcsak a tizenkilencedik század végi Németország esetében, Kína gazdasági növekedésének mutatói sem egyértelműek. Az éves növekedés 9% fölötti rátája Kína gazdaságát a világ ranglista kilencedik helyére emelte. Ez a gazdaság képes egy erős, modern hadiszektor eltartására, és a növekedés jelenlegi üteme mellett valószínűleg arra is, hogy az elkövetkezendő tíz évben megelőzzön két vagy három másik nemzetgazdaságot.⁹⁵ Azonban a 370 dolláros egy főre jutó jövedelmet tekintve (amelynek 61%-át élelemre fordítják) Kína továbbra is a világ legszegényebb országai közé tartozik.⁹⁶ E kettő együtt olyan robbanékony kombináció, amely, akárcsak a múltban, a jövőben is könnyen vezethet a globális politikában játszott agresszívabb szerepvállaláshoz. Ezenkívül, hasonlóan a mintegy száz évvel ezelőtti Németországhoz, a gazdasági sikerért nagy árat kellett fizetni. Ez az ár a társadalmi rend szétzilálódása, szociális és regionális egyenlőtlenségek kialakulása és egy olyanfajta anarchisztikus individualizmus elterjedése, amely ellentétben áll a politikai elit hagyományainak fegyelmezett kollektívizmussal. A jelen cikk megírásának idején Tajvan körül zajló viták és a ragadozóállamok tevékenységének bátorítása felfoghatók olyan, az alkupozíciót javító tényezőknél, amelyeket a globális piaci részesedés növelése vagy a már megszerzett pozíció biztosítása érdekében be lehet vetni. Ezek a mozzanatok azonban az elit komoly megosztottságának jeleiként is értelmezhetők. A választóvonal egyik oldalán azok állnak, akik támogatják a további fejlesztést, a másikon pedig azok, akik a „kapitalista út” veszélyeit nagyobbban ítélik, mint a nemzeti politika militarizálásának kockázatát – egy olyan országban, ahol a polgári társadalom mint a hatalmas államot ellensúlyozó erő gyenge, illetve gyakorlatilag nem létezik. Ha érvényes a német analógia, akkor az agg Teng felfogható úgy, mint Bismarck és I. Vilmos egy személyben összegyúrva; s nem kizárt, hogy utódja a kínai II. Vilmos szerepét fogja majd játszani.

Ha Kína dilemmái az 1890-es évek Németországéihoz hasonlíthatók, akkor a mai Oroszországi Németország 1929 és 1933 közötti helyzetére emlékeztetnek. Hasonlóan Németország 1918-as vereségéhez, 1989-ben a Szovjetunió is a globális geopolitikai játékok

⁹⁵ A tízévenkénti növekedési rátát 9,1%-ra, a GDP-t 369 milliárdra (1993) becsülik, és azt jósolják, hogy 2000-re az ország potenciálisan megelőzheti Brazíliát, Oroszországot és Spanyolországot. Lásd World Bank: World Development Report. 1993. New York, 1993. 238–239. (a továbbiakban: World Development Report 1993.)

⁹⁶ World Development Report 1993. 240, 256.

vesztése lett, és az a tény, hogy az utóbbi esetben egyetlen lövés sem dördült el, csak még érdekesebbé teszi az analógiát. Akár a németeknek 1918-ban, ma az oroszoknak is bőségesen áll rendelkezésre olyan nyersanyag, amelyből megalkothatják a maguk „hábadófési legendáját”, tudniillik hogy őket is hátba döfték otthon az áruló reformerek akkor, amikor hadseregeik veretlenül és félelemtől övezve álltak a világ minden sarkában. Az analógia még inkább indokolt, ha a rövid távú gazdasági hanyatlás kontextusába helyezzük: 1989 és 1994 között a jövedelem és termelékenység terén Oroszország ugyanakkora vagy talán még nagyobb hanyatlást élt át, mint Németország a Hitlert és a nemzetiszocializmust hatalomra juttató nagy gazdasági válság (1929–1934) idején.⁹⁷ Ma a demokráciának és a fejlesztés politikájának még mindig vannak ugyan kiemelkedő szószólói, de számuk csökken azokéhoz képest, akik nyíltan szimpatizálnak egy kifelé agresszívabb politikát folytató militarizált állam gondolatával. A mai Oroszországban létezik egy „Nagyhatalmi Párt”, és bár maga a párt kevés szavazatot szerzett, programjának vannak ékesszóló képviselői: olyan potenciális erős emberek, mint Alekszandr Ruckoj vagy Alekszandr Lebegy, vagy olyan hordószónok imperialisták, mint Vlagyimir Zsirinovszkij, akik alig várják, hogy újrarajzolhassák Európa és a világ térképét. Noha a mi szemszögünkből nézve hajlamosak vagyunk ezeket az embereket „vadnak” vagy „őrültnek” tekinteni, el kell ismernünk, hogy nincsenek híján a célokat és eszközöket mérlegelő racionalitásnak. Azoknak, akik kétségbe vonják az iménti állítás érvényességét, mérlegelniük kell, mi hangzik utópisztikusabbnak: a gazdaságilag életképes, a világpiacon eredményesen versenyző Oroszország Jelcin-Gajdar-féle látomása, vagy Zsirinovszkij víziója az Indiai-óceánban csizmájukat mosó orosz katonákról és a gazdag Németországot kifosztó rablóhadjáratról.

Hogy egy általánosabb episztemológiai megjegyzéssel fejezzük be az eszmefuttatást, a történelmi analógiák sokatmondóak, és olyan meglátásokhoz vezethetnek, amelyek idő- és térbeli határokon átlépve más, rokon jelenségek megértésében is segítségünkre lehetnek. Ám bármilyen hasznosak legyenek is, megvannak a maguk korlátai. Feltételezik például olyan állandók létezését, amelyek hosszú távon maguk is változónak bizonyulhatnak, vagy kiderülhet róluk, hogy nem veszik kellőképpen tekintetbe azokat a körülményekből és távolságokból adódó különbségeket, amelyek a valószerűséget és a bizonyosságot elválasztják egymástól. A végeredmény, mint azt a legtöbb társadalomtudós felismeri, pusztán hipotézis, olyan tesztelhető állítás, amely inkább útmutató a szakértők vitájában, mint későbbi fejleményeket előrejelző elmélet. Ellentétben a jól ismert mondással, a történelem igenis ismétli önmagát, bár az ismétlés mértéke, helye és ideje ki van téve a megfigyelők ad hoc ítéleteinek. Amikor visszatekintünk a múltba, az analógiák korlátai láttán őrizzük meg a reményt és a hitet; ugyanakkor maguk az analógiák szolgálnak olyan figyelmeztető jelekként, amelyek felkészítenek a legrosszabb lehetőségre, és amelyek óvatosságra intenek a győzelem múlt, eufórikus pillanataiban. Hegelnek és Marxnak igaza is volt, meg nem is: igazuk volt, amikor a történelmet küzdelemként fogták fel, és tévedtek akkor, amikor azt gondolták, hogy egy napon a történelemnek vége szakad, és átveszi helyét egy örökké tartó harmónia.

Fordította: Szívós Erika

⁹⁷ Az egy főre jutó jövedelem és termelékenység 40%-kal csökkent Németországban az 1929–34 közötti ötéves periódus során. A szovjet korszak utáni visszaesést 37–49,5%-ra becsülik. Németországra lásd: Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 1976. 341–400.; Oroszországra lásd: The Economist, October 7. 1995. 83.; továbbá Gavrilencov, Evgeny – Koen, Vincent: How Large was the Output Collapse in Russia. International Monetary Fund, Research Department, Working Paper/94/154. Washington, 1994.